

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

ЖУМАТАЙ НҰРМУХАМЕД МЕЙІРХАНҰЛЫ

Қылмыстық процесте жеткіліктілік қағидасы дәлелдеу жүйесінің
реттеушісі ретінде

7М12303 «Құқық қорғау қызметі» (ғылыми-педагогикалық бағыт) білім беру
бағдарламасы бойынша ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі
дәрежесін алуға диссертация

Ғылыми жетекші:

Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру
институтының Арнайы заң пәндері
кафедрасының аға оқытушысы
М.Е.Тулеева,
құқықтану магистрі, әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2024 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Қылмыстық-процестік ғылымында алғаш рет қылмыстық-процестік дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретінде жеткіліктілік қағидатының түсінігі мен мазмұнын қалыптастыруға әрекет жасалды. Осы ұстанымдардан жұмыста жеткіліктілік қағидатының мәні, оның дәлелдеу процесіне кешенді көзқараспен байланысы, сондай-ақ тікелей қылмыстық-процестік дәлелдеу мақсатында ашылады.

Бұдан әрі жұмыста сотқа дейінгі іс жүргізу сатысына, басты сот талқылауын тағайындауға, қылмыстық істі мәні бойынша қарауға қатысты қылмыстық процесс жүйесі шеңберінде дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретінде жеткіліктілік қағидатын іске асырудың ерекшеліктерін көрсету әрекеті жүзеге асырылады.

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, екі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады.

РЕЗЮМЕ

Впервые в уголовно-процессуальной науке осуществляется попытка сформировать понятие и содержание принципа достаточности как регулятора системы уголовно-процессуального доказывания. С этих позиций в работе раскрывается сущность принципа достаточности, его соотношение с комплексным подходом к процессу доказывания, а также непосредственно с целью уголовно-процессуального доказывания.

В работе осуществляется демонстрация особенностей реализации принципа достаточности как регулятора системы доказывания в рамках системы уголовного процесса применительно к стадии досудебного производства, назначения главного судебного разбирательства и рассмотрения уголовного дела по существу.

Диссертационная работа состоит из введения, двух разделов, заключения, списка использованных источников.

RESUME

For the first time in criminal procedure science, an attempt is being made to form the concept and content of the principle of sufficiency as a regulator of the system of criminal procedural evidence. From these positions, the work reveals the essence of the principle of sufficiency, its correlation with an integrated approach to the proof process, as well as directly for the purpose of criminal procedural proof.

The work demonstrates the features of the implementation of the principle of sufficiency as a regulator of the evidence system within the framework of the criminal procedure system in relation to the stage of pre-trial proceedings, the appointment of the main trial and consideration of the criminal case on the merits.

The dissertation work consists of an introduction, two sections, a conclusion, and a list of sources used.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4 бет.
КІРІСПЕ.....	5-10 бет.
1. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР ЖҮЙЕСІН РЕТТЕУШІ РЕТІНДЕГІ ЖЕТКІЛІКТІЛІК ҚАҒИДАТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	
1.1. Қылмыстық процестегі дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидатының түсінігі, мәні және мазмұны	11-21 бет.
1.2. Қылмыстық-процестік дәлелдемелеріндегі жеткіліктілік қағидаты және кешенді көзқарас	21-33 бет.
1.3. Қылмыстық-процестік дәлелдемелерінің жеткіліктілік қағидаты және мақсаты	33-43 бет.
2. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ СОТ САТЫЛАРЫНДАҒЫ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР ЖҮЙЕСІН РЕТТЕУШІ РЕТІНДЕГІ ЖЕТКІЛІКТІЛІК ҚАҒИДАТЫ	
2.1. Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидаты	44-53 бет.
2.2. Басты сот талқылауын тағайындау сатысындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты	53-65 бет.
2.3. Істің мәні бойынша қараудың сот сатыларында дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты	66-74 бет.
ҚОРЫТЫНДЫ.....	75-79 бет.
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ	80-88 бет.
ҚОСЫМШАЛАР.....	89 бет.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР:

ҚР- Қазақстан Республикасы

ҚПК- Қылмыстық-процестік кодексі

ҚСЖАЕАЖК- Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитет

ЭЫДҰ- Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы

ПД- Полиция департаменті

КІРІСПЕ

Жүргізілетін зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында айқындалған мемлекетіміздің қылмыстық-процестік саясатына негізделеді.

Осы бағыттағы басымдық еліміздің Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдерінің қылмыстық-процестік қызмет саласындағы адам құқықтары мен оның заңды мүдделерін сақтауды қамтамасыз ету деңгейіне ұмтылуы болып табылады.

Бұл тұрғыда әділ сот өндірісін жүргізу кепілдіктерінің өзегі қылмыстық процесте дәлелдеудің жүйе құраушы реттеушісі жеткіліктілік қағидаты болып табылады.

Дәлелдеу қылмыстық процестің мақсатына, іс бойынша объективті (материалдық) шындыққа қол жеткізуге, сенімді білім алуға байланысты процессуалист ғалымдардың ең көп сұранысқа ие зерттеу. Дәлелдеу барлық қылмыстық-процестік қызметінің өзегін білдіреді. Қылмыстың іздерін, дәлелді ақпарат тасымалдаушыларды, нақты деректерді жинау және бекіту әрекеттерін табудағы дұрыс тәсіл, сонымен бірге дәлелдемелерді жан-жақты, толық және объективті зерттеу және бағалау тергеу субъектісі мен прокурорға айыпталушыны дұрыс анықтауға және оның кінәсін дәлелдеуге, сотқа әділетті, әділ шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қылмыстық процестің теориясы мен практикасында шешілмеген мәселелердің бірі дәлелдеу жүйесінің негізгі реттеушісі болып табылатын жеткіліктілік қағидаты болып қала береді. Бұл тенденция жеткіліктілік қағидаты әлі күнге дейін статикалық түсінікке ие емес, сондықтан оның мәні мен мазмұны қылмыстық іс жүргізу заңына қатысты кез-келген түсініктемеде ашылмағандығымен, құқық қолданушы мен заң шығарушының санасында көрінбейтіндігімен байланысты, бұл процестік формасының құрылымын құрайтын процестік кепілдіктерін теңестіруге әкеледі.

Қылмыстық процестегі дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты мәселесін зерттеудің практикалық маңыздылығы бүкіл дәлелдеу процесінің шекараларын нақты анықтау болып табылады, осылайша істің мән-жайларын зерттеудің тереңдігін және тексерілетін нұсқалардың толықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Таңдалған мәселені зерттеудегі ең маңызды аспект – ол дәлелдеу процесін ретке келтіру, күдіктінің, айыпталушының кінәсіне күмән жоқ деген ішкі сенімін қалыптастыру үшін қажетті дәлелдемелер көлемін анықтау.

Шешілетін ғылыми проблеманың қазіргі уақыттағы жағдайын бағалау. Қылмыстық процесс теориясында дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты сот дәлелдемелері теориясының жалпы мәселелеріне қатысты Р.А. Александров, О.И. Бойченко, А.А. Гавриленко, А.Я. Гинсбург, Г.Ф. Горский, А.А. Давлетов, Д.В. Зотов, К.Б. Калиновский, А.Г. Кан, Л.М. Карнеева, М.Ч. Когамов, Л.Д. Кокорев, Р.В. Костенко, А.Б. Кудрявцева, Н.П. Кузнецов, М.З. Курдадзе, В.А. Лазарева, А.М. Ларин, О.В. Левченко, П.А. Lupинская, Э.Б. Мельникова, Г.М. Минковский, И.Б. Михайловская, Ю.К. Орлов, Г.Т. Оспанова, П.С. Пастухов, И.А. Пелих, И.Л. Петрухин, П.Ф. Пашкевич, Р.Д. Рахунов, С.Б. Россинский, А.В. Руденко, В.М. Савицкий, В.А. Семенцов, А.В. Смирнов, Н.Г. Стойко, М.С. Строгович, Л.Т. Ульянова, Ф.Н. Фаткуллин, А.Л. Хан, В.В. Хан, А.А. Хмыров, С.А. Шейфер, П.С. Элькинд, Н.А. Якубович және т.б. процессуалист ғалымдар зерттеулер жүргізген.

Жүргізілген зерттеудің теориялық маңыздылығы құқық қорғау қызметі саласындағы ұлттық қылмыстық-процестік ғылымын одан әрі дамытуға бағытталған бірқатар міндеттерді қою және шешу арқылы анықталады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері, жасалған тұжырымдар, ережелер мен ұсыныстар:

- қылмыстық-процестік заңнамасын жетілдіруде;
- сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының практикалық қызметінде;

– оқу процесінде сабақтар өткізу және оқу-әдістемелік материалдарды әзірлеу кезінде;

– ғылыми және оқу басылымдарын дайындау кезінде;

– ғылыми-зерттеу қызметінде қолданылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қылмыстық кодекс, Қылмыстық-процестік кодексі, сондай-ақ адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы халықаралық құқықтың нормалары мен қағидаттары және өзге де нормативтік құқықтық актілер.

Зерттеудің теориялық негізі қылмыстық-процестік теориясы бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін құрайды.

Зерттеудің эмпирикалық базасы аралық және қорытынды процестік шешімдерін қабылдауға байланысты жедел-ізвестіру және тергеу қызметінің материалдары, демек, прокурорлық және сот практикасының материалдары, сондай-ақ ішкі істер органдарындағы автордың статистикалық мәліметтері мен практикалық тәжірибесі болды.

Өндірістік практика барысында аралық және қорытынды процестік шешімдерін қабылдау кезінде жеткіліктілік қағидатын сақтау тұрғысынан 50-ден астам қылмыстық істің материалдары зерделенді.

Зерттеу мақсаты қылмыстық процесте дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретінде жеткіліктілік қағидатының авторлық ғылыми негізделген тұжырымдамасын қалыптастыру болып табылады.

Зерттеу міндеттері. Жоғарыда аталған мақсатқа қол жеткізу мынадай міндеттерді шешуді көздейді:

- қылмыстық процесте дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының түсінігін, мәні мен мазмұнын ашу;

- қылмыстық процесте дәлелдеудегі жеткіліктілік қағидаты мен кешенді тәсілдің арақатынасын талдау;

- қылмыстық іс бойынша дәлелдеу мақсатында жеткіліктілік қағидатының өзара байланысын анықтау;

- сотқа дейінгі тергеу басталған кезеңде жеткіліктілік қағидатының компоненттерін ашу;
- қылмыстарды тергеу сатысында жеткіліктілік қағидатын іске асырудың ерекшеліктерін зерттеу;
- басты сот талқылауын тағайындау сатысында жеткіліктілік қағидаты шегінің ерекшелігін зерделеу;
- сот талқылауы сатысында жеткіліктілік қағидатын іске асыруды қарастыру.

Зерттеу объектісі. Зерттеу объектісі қылмыстық істер бойынша дәлелдеу барысында туындайтын, дамитын және тоқтатылатын құқықтық қатынастар жүйесі болып табылады.

Зерттеу тақырыбы. Дәлелдеу процесіне қатысты қылмыстық-процестік нормалары, оларды қолдану тәжірибесі, сондай-ақ дәлелдемелер теориясы мен қылмыстық істер бойынша дәлелдемелер туралы ғылыми ережелер.

Зерттеуді жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздері. Зерттеу теория мен практиканың өзара байланысын, зерттеу пәнінің формасы мен мазмұнын, даму процестерін және қарастырылып отырған әлеуметтік-экономикалық және құқықтық құбылыстардың сапалық өзгерістерін көрсетуге мүмкіндік беретін танымның диалектикалық әдісіне негізделген, сондай-ақ жалпы ғылыми зерттеу әдістерінің жиынтығы, мысалы, абстрактіліден нақтыға көтерілу, талдау, синтездеу, салыстыру, динамикалық және статистикалық әдістер және т.б.

Ғылыми жаңалықтың негіздемесі қылмыстық-процесс ғылымында алғаш рет қылмыстық процестегі дәлелдеу жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидатын қалыптастырды. Осының негізінде жаңа ғылыми-практикалық нәтижелерге қол жеткізілді.

Қорғауға шығарылатын ережелер:

1. Қылмыстық процестегі дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты дәлелдеу шектерінің маңызды жағы болып табылады. Қылмыстық процестегі жеткіліктілік критерийлері сандық және сапалық

сипаттамалар екенін ескеру қажет. Жеткіліктіліктің сандық жағы дәлелдердің белгілі бір жиынтығымен анықталады, ал сапалық білім алынған білімнің дұрыстығын білдіреді.

Жеткіліктілік қағидаты қылмыстық процестің нақты танымдық мәселесін шешу үшін сенімді білімді анықтайтын дәлелдер жиынтығын түсіну керек.

2. Қылмыстық-процестік дәлелдеудің мақсаты ретінде шындыққа қол жеткізу келесі факторларға байланысты:

- қылмыстық іс бойынша шешім қабылдаудың заңдылығы мен негізділігі. Сенімді білім іс бойынша дұрыс шешім қабылдаудың ажырамас негізі болып табылады. Күмәнді және нәтижесіз фактілер, болжамдар негізінде қабылданған шешім қате және дұрыс емес болуы мүмкін;

- қате мәлімдемелерді алып тастау. Процедуралық дәлелдеуді жүзеге асыру жалған немесе қате мәлімдемелерді, тергеу нұсқаларын жоққа шығаруға немесе теріс шығаруға мүмкіндік береді. Объективті шындық – бұл дұрыс емес білімді жоюдан кейін қалады;

- білімнің диалектикалық дамуы. Қылмыстық-процестік дәлелдеудің мақсаты ретінде шындыққа ұмтылу қылмыстық процесті жүргізетін субъектіге ілгері жылжуға, қолда бар білімді дамытуға және қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жаңа дәлелдерді жинау және зерттеу іс бойынша білімді кеңейтуге және объективті шындықты түсінуді жақсартуға мүмкіндік береді.

3. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталу сатысына қатысты дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін белгілеумен анықталады. Мұндай сәйкестендіру қылмыстық істің одан әрі қозғалысы туралы мәселені шешуге және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің одан әрі барысына кірісуге, қылмыстық істі өз өндірісіне қабылдау туралы мәселені айқындауға немесе тергеу мен соттылық бойынша беруге не мүмкін болса, қылмыстық істі тоқтату туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында дәлелдеу жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар/жоқтығы туралы сенімді тұжырымдарға әкелетін қорытындылар арқылы жүзеге асырылады.

4. Басты сот талқылауын тағайындау сатысында дәлелдеу жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидатын ұстану кәсіби және білікті судьяның санасында қылмыстық іс бойынша айыптау жағының қалыптасуын жоққа шығарады. Бұл жағдайда жеткіліктілік қағидаты сотқа дейінгі және сот өндірісі арасындағы көпірді құрайды және негізінен қылмыстық қудалау органының айыпталушыға қатысты біржақты ұстанымын жоюға бағытталған, бұл процестік үнемділікті сақтауға және сот ресурстарын заңсыз әрекеттерге ысырап етпеуге мүмкіндік береді.

5. Осылайша, критериалды талдау сотқа дейінгі іс жүргізу сатысымен салыстырғанда негізгі сот талқылауы сатысындағы дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамаларының басты айырмашылығы істі тағылған айыптың шегіне байланысты мәні бойынша қарау шекаралары болып табылатынын көрсетті.

Тиісінше, негізгі сот талқылауындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамалары дәлелдемелерге кешенді көзқарас шеңберінде тараптар ұсынған дәлелдемелерді соттың тікелей зерделеуімен және бағалауымен анықталады.

Апробация және нәтижелерін енгізу. Зерттеудің негізгі ережелері Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдардағы екі ғылыми мақалада көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері сондай-ақ Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің жедел-ізвестіру бөлімшелерінің практикалық қызметіне енгізілді (қосымша 1).

1 Қылмыстық-процестік дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының теориялық және практикалық аспектілері

1.1 Дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты: ұғымы, мәні және мазмұны

Жеткіліктілік қағидаты қылмыстық процестегі дәлелдеу жүйесінің негізгі реттеушілерінің бірі болып табылады, бірақ ол тиісті заңды формуланы объективті түрде бекітетін тәуелсіз дефиниция ретінде ұсынылмайды. Осыған байланысты профессор В.В. Ханның ғылыми мектебінің ережелерін сақтай отырып, жеткіліктілік қағидатын «Қылмыстық-процестік заңының нормаларын жүйелік-құрылымдық талдау тұрғысынан, семантикалық мазмұнды индукциялау» қағидатының абстракция дәрежесіне жатқызуы керек, ол қылмыстық сот ісін жүргізудің белгілі бір моделіне тән маңызды қасиеттер мен заңдылықтарды анықтайды [1].

Сондай-ақ, жеткіліктілік қағидатының жасырын сипатына қарамастан, біз оны қылмыстық-процестік заңының нормаларында бекітілген жекелеген ережелерді синтездеу арқылы анықтай аламыз. Жеткіліктілік қағидаты істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатымен, сондай-ақ ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау қағидатымен тығыз байланысты.

ҚР ҚПК 24-бабының 1-бөлігіне сәйкес істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатын іске асыруға қылмыстық істі дұрыс шешу үшін қажетті және жеткілікті шаралар қабылдау арқылы қол жеткізіледі. Өз кезегінде, 25-баптың 1-бөлігі дәлелдемелерді тек олардың жиынтығы негізінде бағалау мүмкіндігін ұсынады.

Сонымен бірге, «жеткіліктілік қағидаты қылмыстық-процестік заңының басқа да негізгі ережелеріне, қылмыстық істерді жүргізу кезінде азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидатына енеді, онда қылмыстық процесті жүргізуші органға жәбірленушінің, куәның немесе басқалардың,

қылмыстық процеске қатысатын адамдарды, сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын, егер оларға кісі өлтіру, күш қолдану қаупі төнсе, мүлікті жою немесе бұлдіру не өзге де құқыққа қарсы қауіпті әрекеттермен өмірін, денсаулығын, ар-намысын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға жеткілікті негіздер болған кезде барлық қажетті шараларды қабылдау міндеті жүктеледі» (ҚР ҚПК 15-бабының 3-бөлігі).

Кінәсіздік презумпциясы қағидаты айыптау үкімін тек жеткілікті рұқсат етілген және сенімді дәлелдер жиынтығында шығаруды талап етеді (ҚПК-нің 19-бабының 4-бөлігі) [2].

Осы қағидаттардың жеткіліктілік талабы бөлігіндегі ережелері қылмыстық-процестік заңының нақты нормаларында тікелей іске асырылуда. ҚР ҚПК 43-бабының 2-бөлігі қылмыстық істерді біріктіруге бір адам немесе адамдар тобы бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде жол берілетінін көрсетеді.

Тергеушінің міндеті күдіктінің іс-әрекетін саралау, оған бұлтартпау шарасын таңдау, қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайларын баяндай отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталуы туралы есеп жасау, жиналған дәлелдемелерді сипаттау арқылы оған қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанын көрсететін жеткілікті дәлелдемелер жиналған адамды қылмыстық қудалауды жүзеге асыру болып табылады (ҚР ҚПК 60-бабының 3-бөлігі).

Жеткіліктілік – бұл қатыстылықпен, жол берілетіндікпен, анықтылықпен бірге дәлелдемелердің қасиеті. Алайда, бұл қасиет бір дәлелдемеге емес, дәлелдемелер жиынтығына қатысты. Мәселен, ҚР ҚПК 125-бабының 1-бөлігі әрбір дәлелдеме – оның қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалануға жататынын көрсетеді. Бұл ретте ҚР ҚПК-нің 125-бабының 3-бөлігі егер іске қатысты жол берілетін және шынайы дәлелдемелер жиналса, дәлелдеуге жататын барлық және әрбір мән-жайлар

туралы шындықты күмәнсіз және даусыз белгілесе, дәлелдемелер жиынтығын жеткілікті деп тануды айқындайды.

Бұлтартпау шараларын қолданудың негізі оларды қолданудың процестік шарттарына қатысты жеткіліктілік қасиетіне ие болуы керек. Осылайша, ҚР ҚПК 136-бабының 1-бөлігіне сәйкес бұлтартпау шаралары күдіктіге, айыпталушыға қылмыстық қудалау немесе сот органдарынан жасырынып қалу не істі объективті тергеп-тексеруге немесе оның сотта талқылануына кедергі жасау не қылмыстық қызметпен айналысуды жалғастыру туралы жеткілікті негіздер болған кезде қолданылады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізуді бастау үшін іс бойынша іс жүргізуді болғызбайтын мән-жайлар болмаған кезде қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін көрсететін жеткілікті деректер талап етіледі (ҚР ҚПК 180-бабының 1-бөлігі).

ҚР ҚПК 189-бабының 5-бөлігіне сәйкес қылмыстық істің мән-жайларын зерттеудің жеткіліктілігі мен толықтығын қамтамасыз ету мақсатында анықтау органының бастығы анықтау үшін белгіленген мерзімде қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайларда алдын ала тергеу жүргізуді тағайындауға құқылы.

ҚР ҚПК 192-бабының 1-бөлігіне сәйкес: «Қисынды мерзімді параметрлеу тергеу әрекеттерінің көлемімен және істің мән-жайларын зерттеудің жеткіліктілігімен, қылмыстық істің күрделілігімен де байланысты».

Прокурор сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында тергеп-тексерудің объективтілігі мен жеткіліктілігін қамтамасыз ету мақсатында қылмыстық қудалау органының не қылмыстық процеске қатысушының жазбаша өтінішхаты бойынша істерді бір органнан екіншісіне береді не өз ісін жүргізуге қабылдайды және оларды қылмыстық-процестік заңда белгіленген тергеуге жатқызуға қарамастан (ҚР ҚПК 193-бабы 1-бөлігі 12-тармағы) тергеп-тексереді.

Күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы дәлелді қаулы адамға қатысты қылмыс жасады деген күдікті растайтын жеткілікті дәлелдер болған кезде ғана шығарылуы мүмкін (ҚР ҚПК 203-бабының 1-бөлігі).

Жария және жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуге жеткілікті негіздер болған кезде ғана жол беріледі (ҚР ҚПК 246, 250, 252, 255, 264-баптары).

Осылайша, бір жағынан, жеткіліктілік қағидаты логикалық сипатқа ие, сондықтан ол істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатының, сондай-ақ ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау қағидатының мазмұнында отыр. Бірақ, екінші жағынан, жеткіліктілік қағидаты дәлелдеу процесін реттейтін нормалар мен ережелерде де айқын көрінеді.

Осыған байланысты жеткіліктілік қағидатын қолдану қылмыстық-процестік ғылымында ұзақ уақыт бойы «дәлелдеу пәні» [3] ұғымымен анықталған «дәлелдеу шектері» ұғымының мазмұны арқылы жүзеге асырылады, дегенмен бұл ұғымдар мүлдем басқа сапалық сипаттамаларға ие.

Бұл аспект туралы ең қолжетімді түсінікке қылмыстық процестегі иррационалды/рационалды дихотомияға негізделген профессор В.В. Ханның ғылыми мектебінің құқықтық әдіснамасының объективі арқылы қол жеткізіледі. Сонымен, егер дәлелдеу шектері дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретінде жеткіліктілік қағидатына негізделсе, онда дәлелдеу пәні қылмысты дәлелдеу жүйесіндегі кешенді тәсілден басқа ештеңе емес.

Бұл интерпретациялық парадигма дәлелдеу шектерінің маңызды қасиеттерін жеткіліктілік қағидаты мен дәлелдеу тақырыбының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қылмыстарды дәлелдеу жүйесіндегі кешенді көзқарасты білдіру нысаны ретінде нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда дәлелдеу тақырыбы дәлелдеуге жататын жағдайлардың жиынтығында көрінеді, ал дәлелдеу шектері осындай жағдайларды зерттеудің жан-жақтылығымен, толықтығымен және объективтілігімен анықталады.

Сонымен бірге, қылмыстық процестің теориясы дәлелдеу шектері ұғымын анықтауда әр түрлі, бұл заңды, өйткені бұл ұғым өзінің құқықтық

табиғаты бойынша көп қырлы. Сонымен, Л.Т. Ульянова дәлелдеудің шегі ретінде «істің мәні бойынша шешімі тәуелді болатын салыстырмалы, рұқсат етілген, сенімді дәлелдердің жиынтығын» түсінеді [4]. Әділдік үшін Л.Т. Ульянованың тұжырымдамасы дәлелдеу процесінің түпкі мақсатына – сот үкімін шығаруға бағытталғанын мойындау керек. Алайда, қылмыстық процесте аралық процестік шешімдері, соның ішінде сот шешімдері де орын алады.

Қылмыстық процесс теориясындағы аралық процестік шешімдер деп «өндіріс барысында бір сатыда қабылданған және негізінен адамның белгілі бір мәртебесін тануға немесе бұлтартпау шарасы, процестік әрекеттері туралы мәселеге қатысты» шешімдерді түсіну әдеттегідей [5].

Бұл, мысалы, тергеу судьясының адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін тергеу әрекетін тоқтату немесе жүргізу туралы санкция беру туралы шешім қабылдауы үшін қабылданған шешімді негіздеуге мүмкіндік беретін өз шектері бар екенін білдіреді.

Мұндай тұрғыдан алғанда, профессор С.А. Шейфердің ұстанымы әділетті болады, ол дәлелдеудің шегін «дәлелдеу мақсатына қол жеткізілген сәтте анықталатын тергеуші мен соттың танымдық іс-әрекетінің шекараларын, яғни қажетті сенімділік дәрежесімен (мүмкін немесе сенімді) дәлелденетін жағдайлар анықталған кезде» түсінеді [6].

Осы ұстанымға сүйене отырып, дәлелдеу мақсатына жету сәтімен танымдық іс-әрекеттің шектерін өлшеу бір уақытта дәлелдеудің аяқталуын, толықтығын және күрделі танымдық мәселені шешуге бағытталған дәлелдеудің жаңа кезеңінің басталуын анықтай алады деп айтуға болады.

Осылайша, бұлтартпау шарасын қолдану туралы іс жүргізу шешімін қабылдау, процеске қатысушының мәртебесін анықтау және қорытынды шешім қабылдау үшін танымдық міндеттің деңгейімен анықталатын әртүрлі шектеулер бар.

Осыған байланысты М.Ч. Когамовтың «дәлелдемелер жиынтығы әртүрлі дәлелдемелердің механикалық және арифметикалық концентрациясы емес»

деген жағдайға ерекше назар аударуға тұрарлық [7]. Бұл ереже қылмыстық істің белгілі бір мәселелерін шешуге қабілетті жеткіліктілік қасиетіне тән дәлелдемелер жиынтығымен байланысты. Бұл ретте рұқсат етілген және шынайы дәлелдемелердің жеткіліктілігін өлшегіштер қосымша дәлелдемелерді жинау қажеттілігін болдырмайтын сан, сапа, түсіндіру тереңдігі, күмәннің болмауы, даусыз, ішкі мазмұн жүйесі болып табылады. Жиналған дәлелдемелер заңды және негізделген шешім қабылдау және іс бойынша іс жүргізу үшін жеткілікті болуы керек.

О.В. Левченко да осындай көзқарасты ұстанады, іс үшін маңызы бар мән-жайларды зерттеу тереңдігін, дәлелдеу құралдарының сенімділігін, қылмыстық іс бойынша шындыққа қол жеткізу мақсатында қылмыстық процестің әрбір сатысында заңды және негізделген шешімдер қабылдау үшін тексерілетін нұсқалардың толықтығын қамтамасыз ететін қажетті және жеткілікті жиынтықта әртүрлі дәлелдеу құралдарын жинау, тексеру және бағалау шекараларымен дәлелдеу шектерін белгілейді [8].

Тиісінше, жеткіліктілік критерийлері сандық және сапалық сипаттамалар болып табылады. Сандық сипаттамалар дәлелдеу тақырыбымен корреляцияланған «дәлелдемелер жиынтығы» ұғымының призмасы арқылы ашылады. Осы ұстанымдардан дәлелдеу шектеріне қол жеткізу мүмкін емес, егер істе оны дұрыс шешу үшін маңызы бар дәлелдеме болмаса немесе керісінше, дәлелдеме бар, бірақ ол істің мән-жайын талап етілетін терең және толықтығымен, сондай-ақ жағдайдың дәлелденуі күмән тудыратын жағдайларда анықтауға мүмкіндік бермейді. Сапалық сипаттамалар «бір бағытта қорытынды жасауға мүмкіндік беретін қолда бар дәлелдердің өзара байланысы мен дәйектілігінде» көрінеді [9].

С.А. Шейфер дәлелдеу тақырыбының әрбір элементін зерттелмеген күйде қалдырмау және дәлелденген фактінің сенімді түрде анықталуы үшін сандық және сапалық нәтижелерді дәлелдеу шегіне жету сәтін анықтау критерийлері ретінде аша отырып, жеткілікті дәлелдемелер көлемімен сандық жағын

сипаттайды. Сапалық аспект, ол қажетті жағдайлар, ықтималдық немесе сенімділік дәрежелері туралы білімді дәлелдеу нәтижесінде қол жеткізуімен анықталады [6].

Жеткіліктілік критерийінің сандық және сапалық сипаттамалары қылмыстық процесс теориясында бар «дәлелдеу шектері» ұғымының барлық дерлік анықтамаларында қамтылған.

Сонымен, Д.В. Зотов сандық жағын дәлелдеу көздерінің санымен, ал олардың сапалық жеткіліктілігін негіздеу үшін анықтайды [11].

А.В. Смирнов пен К.Б. Калиновский сандық жағын зерттеудің кеңдігімен, дәлелдеу қызметінің шегімен, дәлелдеу субъектісінің процестік шешімін қабылдауы үшін жеткілікті сапалық сипаттамалардың өлшемі ретінде анықтайды [12].

И.А. Пелих сандық жағын дәлелдемелік ақпараттың жиынтық көлемі ретінде, ал одан әрі дәлелдеу қызметі өзінің орындылығын жоғалтатын дәлелдеу нысанасына кіретін мән-жайларды дұрыс анықтау үшін сапалық жеткіліктілігін білдіреді [13].

Р.В. Костенко: «дәлелдемелердің жеткіліктілігін қылмыстық істің мән-жайларын және ол бойынша жиналған дәлелдемелердің барлық жиынтығын жан-жақты, толық және объективті зерттеу нәтижесінде қалыптасқан, дәлелдемелердің нысанасын құрайтын барлық мән-жайларды, сондай-ақ қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мәндерді нақты белгілейтін салыстырмалы, рұқсат етілген, шынайы дәлелдемелер жүйесінде көрініс табатын талап ретінде ұсынады» [14].

Осылайша, жеткіліктіліктің сандық жағы белгілі бір дәлелдемелер жиынтығымен анықталады, өйткені дәлелдемелер бір сипатқа ие бола алмайды, оларды зерттеу әрқашан салыстырумен байланысты. Жеткіліктіліктің сапалық жағы кез-келген күмәнді жоятын дәлелдер жиынтығымен қамтамасыз етілген білімнің сенімділігімен анықталады.

Жеткіліктіліктің сандық жағы ешқандай дәлелдемелердің алдын ала белгіленген күші жоқ деген ережені көздейтін ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау қағидатының мазмұнынан туындайды (ҚР ҚПК 25-бабының 2-бөлігі).

Күдіктінің, айыпталушының, сотталушының пайдасына кез келген күмәнді түсіндіретін кінәсіздік презумпциясы қағидатының мазмұны (ҚР ҚПК 19-бабының 3-бөлігі), сондай-ақ ешкімді тек өзінің мойындауы негізінде ғана соттауға болмайтындығы туралы конституциялық ереже осы ережемен байланысты (9-т.) ҚР Конституциясының 77-бабы 3-тармағы). Кінәсіздік презумпциясы қағидаты сонымен қатар айыптау үкімі ұсыныстарға негізделмеуі мүмкін екенін және рұқсат етілген және сенімді дәлелдердің жеткілікті жиынтығымен расталуы керек екенін анықтайды (ҚПК-нің 19-бабының 4-бөлігі).

Сонымен қатар, жеке дәлелдемелерде ресми дәлелдемелер теориясының белгілері бар, олардың болуы міндетті болып табылады. Мәселен, ҚР ҚПК-нің 271-бабы іс бойынша мыналарды белгілеу қажет болған жағдайларда міндетті түрде сараптама тағайындауды көздейді:

- «1) өлімнің себептері;
- 2) денсаулыққа келтірілген зиянның сипаты мен ауырлық дәрежесі;
- 3) күдіктінің, қорғауға құқығы бар куәнің, айыпталушының, жәбірленушінің жасы, егер бұл іс үшін маңызды болса, ал жас туралы құжаттар жоқ болса немесе күмән тудырса;
- 4) күдіктінің, қорғауға құқығы бар куәнің, айыпталушының олардың есі дұрыс екендігіне немесе қылмыстық процесте өз құқықтары мен заңды мүдделерін дербес қорғау қабілетіне күмән туындаған кездегі психикалық немесе физикалық жай-күйі;
- 5) жәбірленушінің, куәнің іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы айғақтар беру қабілетіне күмән туындаған жағдайларда олардың психикалық немесе физикалық жай-күйі;

б) істің басқа да дәлелдемелермен анық белгіленбейтін өзге де мән-жайлары».

Өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасы болып табылатын қылмыс жасады деп айыпталған күдіктінің психикалық жай-күйіне күмән болған кезде міндетті түрде сот-психиатриялық сараптама тағайындалады және жүргізіледі [15].

Қылмыстық процесс және криминалистика теориясындағы мұндай дәлелдемелерді міндетті дәлелдемелер деп атайды, өйткені олардың болмауы істің мән-жайларын жан-жақты және толық зерттеу туралы қорытындыға келуге мүмкіндік бермейді, сондықтан жиналған дәлелдемелер жиынтығы жеткілікті деп саналмайды.

Бұл жағдайда ешқандай дәлелдемелердің алдын ала белгіленген күші жоқ деген ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау қағидатының «алтын ережесін» ұмытпаған жөн (ҚР ҚПК 25-бабының 2-бөлігі). Бұл дегеніміз, міндетті дәлелдемелер артықшылық бермеуі керек, олар іс бойынша қарапайым дәлелдер болып табылады және олардың міндеттілігі салыстырмалылық, рұқсат ету және сенімділік тұрғысынан бағалаудың психологиялық жағына байланысты.

Тәжірибенің негізгі проблемаларының бірінің бұл бөлігінде маман мен сарапшының іс жүргізу мәртебесінің белгілеріне байланысты сарапшының қорытындысы маманның қорытындысынан жоғары қойылады, өйткені соңғысы арнайы білімге негізделген, ал сараптама кезінде арнайы ғылыми білім қолданылады.

Біз бұл тәсілді түбегейлі дұрыс емес деп санаймыз, өйткені дәлелдемелерді бағалаудың негізі-сенімділік қасиеті, ал сарапшының қорытындысы сарапшының кәсіби қасиеттеріне де, сараптамалық зерттеу жүргізу әдістемесінің жетілмегендігіне де сәйкес келмеуі мүмкін.

Бұл бағалау жүргізетін адамның субъективті қасиеттерінде, оның қабілеттерінде, кәсіби дайындық деңгейінде және жұмыс тәжірибесінде

көрсетілген дәлелдемелерді бағалаудың психологиялық факторымен тікелей байланысты.

Жиналған, зерттелген және бағаланған дәлелдемелердің сандық сипаттамалары арқылы танымдық іс-әрекеттің шектерін анықтау, сапалық жағынан дәлелдеу шектері сенімді немесе ықтимал біліммен сипатталуы мүмкін. Демек, О.И. Бойченконың «қылмыстық істің мән-жайлары мен фактілері туралы сенімді білімнің негізінде жеткілікті дәлелдер жатыр. Ықтимал білімнің негіздемесі – жеткіліксіз дәлелдер» [16].

Осылайша, жеткіліктілік қағидаты барлық қылмыстық процесс қызметіне енеді және қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін тікелей шешуге, сондай – ақ қылмыстық процестің негізгі мақсатына – іс бойынша объективті (материалдық) шындыққа қол жеткізуге бағытталған.

Жеткіліктілік қағидатының практикалық жағы, ең алдымен, дәлелдеуге жататын барлық жағдайларды оңтайлы түрде анықтауға және оларды толық зерттеуге мүмкіндік беретін дәлелдеу процесін ретке келтіруге және оның шекараларын анықтауда көрінеді.

Сонымен, біз жүргізген зерттеу келесі тұжырымдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

1. Жеткіліктілік қағидаты қылмыстық-процестік заңының дербес бабы түрінде өзінің ресми заңды көрінісіне ие емес. Алайда, оның мазмұны басқа процестік нормалардың, дәлірек айтсақ, қағидатының ережелеріндегі элементтердің жиынтығына байланысты: істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу және дәлелдемелерді ішкі наным бойынша бағалау. Жеткіліктілік қағидатының жекелеген элементтері қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидатында, кінәсіздік презумпциясы қағидатында қамтылған.

Бұдан басқа, бұл элементтер қылмыстық істерді біріктіру мен бөлудің, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізудің басталуының, іс жүргізу мерзімдерінің, қылмыстық істердің тергелуінің, жария және жария емес тергеу

әрекеттерінің процестік нысанын айқындайтын, сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушылардың процестік мәртебесін айқындайтын қылмыстық-процестік заңының нормаларында бар.

2. Қылмыстық процестегі дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты дәлелдеу шектерінің маңызды жағы болып табылады. Қылмыстық процестегі жеткіліктілік критерийлері сандық және сапалық сипаттамалар екенін ескеру қажет. Жеткіліктіліктің сандық жағы дәлелдердің белгілі бір жиынтығымен анықталады, ал сапалық білім алынған білімнің дұрыстығын білдіреді.

3. Жеткіліктілік қағидаты бойынша қылмыстық процестің нақты танымдық мәселесін шешу үшін сенімді білімді анықтайтын дәлелдер жиынтығын түсіну керек.

1.2 Қылмыстық-процестік дәлелдемелеріндегі жеткіліктілік қағидаты және кешенді көзқарас

Қылмыстық процесті жүргізетін органдардың дәлелдеу мақсатына іс жүзінде қол жеткізуінің табыстылығы диалектикалық өзара әрекеттестіктің мәнін дұрыс түсінуге және жеткіліктілік қағидаты мен кешенді тәсілдің өзара енуіне байланысты болып келеді.

Сонымен қатар, жаңа ұғымдарды білдіретін жеткіліктілік қағидаты мен кешенді көзқарасты профессор В.В. Хан ғылыми мектебі дәлелдеу құқығын сәтті айналымға енгізіп, өзінің мазмұнында анықтамамен бар ұғымдарға қарағанда, кеңірек ұғымды алып жүреді, сол арқылы дәлелдеу жүйесі туралы идеялардың шекарасын кеңейтеді, оның маңызды сипаттамаларына енеді.

Солай, егер жеткіліктілік қағидаты деп қылмыстық процестің нақты когнитивтік мәселесін шешу үшін сенімді білімді анықтайтын дәлелдер жиынтығын түсінетін болсақ, онда кешенді тәсіл білім пәнінің көрінісі,

қылмыстық іс-әрекеттің қылмыстық-құқықтық қасиеттері және оның зардаптары болып табылады.

Басқаша айтқанда, диалектикалық категориялармен әрекет ете отырып, кешенді тәсіл қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеу мақсатының сапалық жағы болып табылатын жеткіліктілік қағидатына қатысты сандық жағын алады, олар өз жиынтығында іс бойынша объективті (материалдық) ақиқаттың ажырамас құрамдас бөліктері ретінде әрекет етеді.

Кешенді тәсілдің элементтері Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 113-бабының «қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлар» ұғымымен белгіленіп бекітілген.

Мұндай мән-жайлар:

1) оқиға және қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері (оның жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары);

2) қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті кімнің жасағаны;

3) адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған іс-әрекеттің себептері, заңдық және іс жүзіндегі қателіктері;

4) күдіктінің, айыпталушының жауаптылық дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар;

5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар;

6) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдарлары;

7) қылмыстық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері;

8) әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшылығын жоққа шығаратын мән-жайлар;

9) қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар дәлелденуге жатады.

Сонымен қатар, қылмыстық іс бойынша Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 48-бабына сәйкес тәркіленуге жататын заңсыз алынған, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған, немесе осы мүліктен түскен кірістер болып табылатын не қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы ретінде не экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты қаржыландыру немесе өзгедей камтамасыз ету үшін пайдаланылған немесе пайдалануға арналған мүліктің бар екенін растайтын мән-жайлар дәлелденуге жатады.

Қылмыстық іс бойынша қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайлар да анықталуға жатады.

Сондай-ақ, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша, сондай-ақ есі дұрыс емес адамдардың қоғамға қауіпті әрекеттері туралы істер бойынша қылмыстық-процестік заңда дәлелденуге жататын қосымша мән-жайлар айқындалатынын атап өткен жөн.

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша мыналар:

- 1) кәмелетке толмаған адамның жасы (туған күні, айы, жылы);
- 2) кәмелетке толмаған адамның өмір сүру және тәрбиелену жағдайлары;
- 3) зияткерлік, ерік-жігерінің және психикалық даму дәрежесі, мінезі мен темпераментінің ерекшеліктері, қажеттіліктері мен мүдделері;
- 4) кәмелетке толмаған адамға ересек адамдар мен басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы анықталуға жатады (ҚР ҚПК-нің 531-б.).

Ал есі дұрыс емес адамдардың қоғамға қауіпті әрекеттері туралы істер бойынша:

- 1) жасалған іс-әрекеттің уақыты, орны, тәсілі мен басқа да мән-жайлары;
- 2) осы адамның қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасағаны;
- 3) іс-әрекетпен келтірілген залалдың сипаты мен мөлшері;
- 4) қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасаған адамның оны жасағанға дейінгі, сондай-ақ одан кейінгі мінез-құлқы;

5) осы адамда бұдан бұрын психикасының бұзылуы болған-болмағаны, қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасау кезінде немесе істі қарау кезінде психикалық ауыру дәрежесі мен сипаты (ҚР ҚПК-нің 510-бабы 2-бөлігі) [17].

Осылайша, қылмыстық-процестік заңның нормаларында бекітілген дәлелденуге жататын мән-жайлар қылмыстық құқық бұзушылық құрамының құқықтық сипаттамаларын, сондай-ақ қылмыстық заңның жалпы бөлігінің түрін, жазаның сипаты мен дәрежесін анықтауда елеулі рөл атқаратын ережелерін көрсетеді.

Сонымен бірге қылмыстық процесс теориясында оның пәнін анықтайтын дәлелдеу процесіне кешенді көзқарастың ішкі құрылымын ашуға әрекет жасалуда. Осылай, А.М. Ларин, Е.Б. Мельникова және В.М. Савицкий бұл мән-жайларды үш топқа жіктейді:

Біріншісі қылмыстық-процестік заңында бекітілген және қылмыстық істі шешуге, қорытынды шешім қабылдауға негіз болатын заңды фактілерді қамтиды: қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді аяқтау туралы үкім, қаулы немесе өзге де шешім. Демек, бірінші топқа қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлар жатады.

Екіншісі іс бойынша іс жүргізуді аяқтамас бұрын процестік шешімдерін қабылдаудың негізінде жатқан заңды фактілерден тұрады: қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің басталуы, процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану, сараптама тағайындау және т.б.

Үшіншісі алғашқы екі топтың заңды фактілерімен үйлескенде ғана құқықтық маңызы бар мән-жайлар арқылы қалыптасады, бұл оларды дәлелдеу процесіне ықпал ететін көмекші фактілер ретінде анықтауға мүмкіндік береді [18].

Кеңестік қылмыстық-процестік ғылымының корифейі М.С. Строгович дәлелдеу субъектісі деп айыптау негізіне жататын және істің мәніне сенімділік, нақтылық және қатыстылық қасиеттері бар фактілердің жиынтығын айтты.

М.С. Строгович позициясынан дәлелдеу пәнінің элементтері болып дәлелдеу көлемі мен сапасы табылады.

Дәлелдеу көлемі іс бойынша – объективті шындықты дәлелдеу мақсатына жету үшін анықталуға және расталуға жататын нақты мән-жайлардан тұрады. Тиісінше, бұл мән-жайларға айыптау және ақтау нақты деректері жатады.

Дәлелдеу сапасы дәлелдемелердің шынайлығы мен сенімділік деңгейін анықтайды. М.С. Строгович нақты деректердің объективтілігі мен сенімділігіне, олардың дәлелдемелік маңызы жоғары дәрежесіне ие болуына ерекше назар аударды. Сапа критерийлері, оның пікірінше, қылмыстық процестің қағидаты болып табылады, олардың ішінде негізгі рөлді кінәсіздік презумпциясы, демек, өзін-өзі айыптауға тыйым салу және дәлелдемелерді алудың зорлық-зомбылық әдістеріне жол бермеу алады.

Сөйтіп, М.С. Строгович дәлелдеу тақырыбын объективті және сенімді дәлелдемелерді пайдалана отырып анықтауға және растауға жататын фактілердің жиынтығы ретінде қарастырды [19].

Қылмыстық істер бойынша дәлелдеу нысанасы ретінде осындай күрделі мәселеге назар аудара отырып, А.А. Гавриленко қылмыстық сот ісін жүргізу және сот дәлелдемелерінің теориясы саласында атқаратын іргелі рөліне тереңірек үңіледі. Бұл маңызды тақырып қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын негізгі процестік аспектілерді, әрекеттерді және қатынастарды қамтитын орталық болып табылады. Дәлелдеу пәні, шын мәнінде, қылмыстық істі дұрыс шешу және әрбір бірегей жағдайда сот ісін жүргізуді сәтті жүзеге асыру үшін маңызды болып табылатын қарастырылып отырған оқиғаның ерекшеліктері мен байланыстарын нақтылайтын мән-жайлардың кешенді жүйесі болып табылады. Көрсетілген мән-жайлар заңда көзделген процестік құралдар мен тәсілдермен ашылады. Дәлелдеу нысанасының анықтығы тергеудің барысы мен шектерін анықтайды, бұл объектіні дәл анықтауды алдын ала тергеу органдарының да, соттың да мақсатты күш-жігерінің қажетті шартына айналдырады [20].

Сөйтіп, А.А. Гавриленко болған оқиғаны құруға, оған нақтылық беруге және әрбір нақты, бірегей жағдайда қылмыстық істерді дұрыс шешуге мүмкіндік беретін дәлелдеуге жататын мән-жайлардың кешенді жүйесін алдын ала анықтайды.

Өз кезегінде, А.Ф. Саубанов дәлелдеу нысанасы мен оның шектеулерінің арақатынасын талқылай отырып, «дәлелденген», дәлірек айтқанда алынған, зерттелген және негізделген жағдайлардың нақты тізбесін, қылмыстық іс бойынша – айыптау, қылмыстық қудалауды тоқтату туралы ұйғарым шығару бойынша процестік шешім қабылдау сияқты заңды түрде ресімдеуге ерекше назар аударады.

Дәлелдеу шегі туралы даулы және қарама-қайшы тақырыпқа келетін болсақ, оның пікірінше, ол ұзақ уақыт бойы дәлелдемелерді зерттеумен байланысты. Бұл күрделі байланыс, ең алдымен, олардың өзара байланысына байланысты. Дәлелдеу шекараларын ғылыми ұғым ретінде қарастырған кезде дәлелдердің сандық және сапалық көріністері рөл атқаратыны анық болады. Бұл дәлелдер қылмыстық тергеудің бүкіл когнитивтік процесінде жиналады, тексеріледі және бағаланады. Дәлелдеу субъектісі мен оның шектеулері арасындағы байланысты шынайы түсіну үшін бұл тақырыпты дәлелдеу процесінің нұсқаушысы ретінде қабылдау маңызды, ал шектеулер дәлелдеудің мәні болып табылады [21].

О.И. Бойченко ғалымдармен дәлелдеу субъектісінің мән-жайын анықтау құралы әрқашан жеткілікті дәлелдемелер бола бермейтінін талқылауға кіріседі, сонымен қатар, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде кез келген мән-жайлардың жеткілікті дәлелдемелердің көмегімен анықталатынын [22], олардың дәлелдерін жоққа шығаратын өз ұстанымын келтіреді.

Осылайша, ол бастапқыда жеткілікті дәлелдер қылмыстық істің барлық аспектілерін анықтай алады деген сенімді жақтаушылар дәлелдемелердің екі маңызды қасиеті болуы керек деп санайды: салыстырмалылық және рұқсат ету. Бұл тұрғыда жеткілікті дәлелдемелерді алу қылмыстық іс бойынша тиісті мән-

жайлар мен фактілердің болуы немесе болмауы туралы жоғары ықтималдықпен білім алуға әкеп соғады. Дегенмен, дәл сол жақтаушылар жеткілікті дәлелдер арқылы сенімді білім алу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Демек, кейбір жағдайларда дәлелдемелердің жеткілікті санына байланысты дәлелдеудің ықтимал шекаралары анықталуы мүмкін, ал басқа жағдайларда сенімді дәлелдер ұсынылуы мүмкін. Бұл тұжырымдар формальды логика қағидаты қиындатады деп есептейміз. Егер жеткілікті дәлелдемелер кейбір жағдайларда қылмыстық істің мән-жайлары мен фактілерін түсінудің ықтимал деңгейіне кепілдік бере алатынын мойындасақ, онда жеткілікті дәлелдемелер жеткіліксіз дәлелдемелерден ажыратылмауы керек деген қорытынды шығады. Бұл дәлелдердің жеткіліксіздігі әрқашан сенімсіз (ықтимал) білімді білдіретін даусыз факіден туындайды. Жеткілікті дәлелдемелер түсінігі дәлелдеу шекараларына қатысты қарама-қайшы мағыналарды қамтуы мүмкін емес.

Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын талдау кезінде құрметті заң шығарушы дәлелдеу саласына жататын анықталған мән-жайлар мен фактілерді анықтау үшін «дәлелдемелердің жеткіліктілігі» терминін қолданатыны белгілі болады. Бұл ақылға қонымды тәсіл маңыздылықтың маңызды және құқықтық аспектілерін негіздеу үшін тиісті шекараларды қамтамасыз етеді. Мысалы, заң шығарушы орган адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыптауға негіз болатын кез келген мән-жайларды жеткілікті дәлелдемелермен сенімді түрде растауды талап етеді. Сонымен қатар, қылмыстық-процестік заңнамасына сәйкес, айыптау негізінде жатқан мән-жайлар көптеген дәлелді дәлелдер арқылы мұқият түсіндіріледі.

О.И. Бойченко, процестік сипаттағы мән-жайлар мәжбүрлеу шараларын қолдану және адамдарды процеске қатысушылар деп тану туралы шешімдердің негіздері болып табылады. Қылмыстық іс бойынша дәлелдемелердің бір бөлігі ғана болуы мүмкін екеніне қарамастан (мысалы, тек қылмыстық сипаттағы мән-жайларды анықтау үшін жеткілікті ақпарат), олар соттың немесе тергеушінің мұндай шешімдерін қабылдауға негіз болады. Қылмыстық-процестік

заңнамасында тек процестік сипаттағы мән-жайларды анықтау тәртібі мен негіздерін реттейтін нормалармен қатар «жеткілікті дәлелдемелер» сияқты ұғым кездеспейді [15].

Пелих И.А. объектінің дәлелдеу шегіне қатынасы туралы пайымдаудың бұл бөлігінде дәлелдеу нысанасына кіретін фактілер дәлелдеу шегінің өзгеруіне тікелей әсер етеді деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, жалпыға белгілі фактілер, презумпциялар, преюдициалды фактілер мен тануға негізделген фактілер (арнайы көрсетілген жағдайларда) дәлелдеу шегін айтарлықтай тарылтады. Бұл ретте қылмыстық әрекеттің саралануына, жазаның түрі мен мөлшеріне, сондай-ақ қылмыстық жауаптылықтың өзге де өлшемдеріне әсер ететін фактілер айыптаушы тарап үшін дәлелдеу шектерінің ауқымын кеңейтеді, өйткені қорғаушы тарап қылмыстық қудалау органына дәлелдеудің жүктелген ауыртпалығына байланысты дәлелдеудің өзіндік шегін қалыптастыруға толық еркіндікке ие. Бұл ереже күдіктінің немесе айыпталушының олардан басқа кез келген мән-жайларды дәлелдеу міндетін алып тастаудан тұратын кінәсіздік презумпциясы қағидатын егжей-тегжейлі көрсетудің салдары болып табылады, ол өз ұстанымын негіздеу үшін сілтеме жасайды (мысалы, сотталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдемеуі керек, бірақ егер ол қылмыс жасаған кезде ол қатаң белгіленген жерде болды деп мәлімдесе), содан кейін бұл мәлімдеме расталуы керек. Демек, дәлелдеу шегін дұрыс анықтау үшін дәлелдеу нысанасына жататын фактілердің құрамына ерекше назар аудару қажет [24].

С.В. Власова дәлелдеу пәні ретінде белгілі бір әрекетте кінәнің дәлелдемелерінің болуы немесе болмауы туралы түпкілікті қорытындыны қалыптастыру үшін қажетті әртүрлі ауырлықтағы өзара байланысты және өзара тәуелді материалдық элементтердің жиынтығын түсінеді. Ол дәлелдеу нысанасы барлық қылмыстық істер бойынша бірдей деген ұстанымды ұстанады. Басқаша айтқанда, әрбір жағдайда қылмыс оқиғасы, қылмыс жасаған адамның кінәсі, оның жеке басын сипаттайтын мән-жайлар, сондай-ақ жазаны

жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар анықталуы тиіс. Дегенмен, әрбір қылмыстың ұжымдық белгілері мен жеке ерекшеліктері әрбір қылмыстық іс бойынша дәлелдеме нысанасының әртүрлі мазмұнымен толтырылуын анықтайды. Сондықтан барлық істер бойынша дәлелдеу нысанасы бірдей болса, онда әрбір іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлар әртүрлі болады. Сонымен бірге жеке қылмыстық типологияға жататын қылмыстық іс бойынша дәлелдеудің бірыңғай субъектісі нақты қылмыстық дәлелдеудің құқықтық белгілеріне байланысты осы типологияның барлық істеріне тән, бірақ ортақ мазмұнға ие.

Бұл нақты белгілер дәлелдеу нысанасына негізгі фактілер категориясы арқылы «енгізіледі». Негізгі фактілерді ол жинақталған сипаттағы дәлелдеу пәнінің элементтері ретінде анықтайды. Осы элемент арқылы құқықтық фактілердің барлық қылмыстық-құқықтық ерекшеліктері дәлелдеу нысанасына енгізіледі, бұл процестік нысанның (дәлелдеу субъектісінің) өзіндік гипертрофиясын тудырады, бірақ оны бұзбайды. Демек, дәлелдеу субъектісінің шекаралары негізгі фактілерді қамтитын мағынада жылжымалы, яғни айыпталушы кінәлі қылмыс туралы айыптау, сондай-ақ міндетті түрде дәлелденуге жататын (тараптардың ұстанымын ескере отырып) басқа да негізгі фактілер [25].

Осы тұста И.С. Смирнова қарапайым қылмыстық іс бойынша қылмыстық-процестік қызметінен айырмашылығы, күрделі істі тергеу (оның түріне қарамастан), тиісінше, анықталатын мән-жайларды дәлелдеу сандық, көлемнің сапалық ұлғаюы да сондай сипатта болады деп есептейді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты әртүрлі қылмыс құрамы бойынша дәлелдеу субъектісінің түрлерін (кіші түрлерін) анықтау бойынша ұсыныстар негізді болып табылады. Сондай-ақ белгілі бір санаттағы қылмыстар туралы істер бойынша «ерекше», «арнайы» дәлелдемелерін жасау әрекеттері де ақталған. Қылмыстың түрлері мен категорияларына қарамастан, бірінші

деңгейдегі дәлелдемелердің нысанасы әрқашан мызғымас болып қала беретінін есте ұстаған жөн.

Әдебиеттерде қылмыстық-процестік заңнамасына қылмысқа екі немесе одан да көп адамның қатысуы сияқты мән-жайларды ескере отырып, сыбайластықпен жасалған қылмыстар туралы істер бойынша дәлелдемелердің нысанасына арналған жеке норманы енгізу туралы ұсыныс бар, әрбір сыбайластың бірлесіп қылмыс жасауға тікелей ниеті, әрбір сыбайластың мотивтері мен мақсаттары және барлығына ортақ топтық мақсаттың болуы, іс-әрекеттердің үйлесімділігі, әрбір адамның қатысу сипаты мен дәрежесі, әрбір сыбайластың әрекеттері мен олардың жалпы қылмыстық салдары арасында себепті байланыстың болуы. Дегенмен, күрделі қылмыстық істерді көп мәнді деп түсінуге сүйене отырып, И.С. Смирнова бұл істер бойынша анықталатын мән-жайларға арналған ережеде көптеген әрекеттер мен құрбандардың көптігін де ескерген жөн деп санайды.

Осылайша, қылмыстық іс үшін заңдық маңызы бар фактілер мен мән-жайлар жиынтығының кеңеюіне істің категориясы - күрделі іс (тиісінше көп субъектілі және (немесе) көп эпизодты, көп пәндік) әсер етеді. Сондықтан зерттелетін істер бойынша дәлелдеу пәнін саралау тек жеке (яғни, екінші деңгей) деңгейінде ғана мүмкін болады, оған Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің нормалары, құқықтың басқа салаларының заңдары, сондай-ақ қылмыстық-процестік нормалары ықпал етеді.

Дәлелдеу объектісін белгілі бір адамның (адамдардың) жеке қылмыс жасау жағдайларын ескере отырып нақтылау ерекше деңгейде, яғни үшінші деңгейде жүреді. Бұл жерде құқық қорғаушы мұндай қылмыстардың күрделі ісінде күдікті (айыпталушы), жәбірленуші екі немесе одан да көп болуы мүмкін екенін ескере отырып, заң талаптарын қылмыстың жеке (ерекше) мән-жайларына жобалайды [26].

Е.В. Брянская дәлелдеу нысанасы дәлелдеу процесінің шегін алдын ала анықтайды деп есептейді. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу нысанасына жататын мән-жайларды анықтау арқылы біз оның шегін көрсетеміз.

Дәлелдеу шектері дәлелдеу субъектісінің істің мән-жайы туралы осы түрдегі процестік шешім қабылдау үшін жеткілікті білім дәрежесін қамтамасыз ететін дәлелдеу қызметінің шекаралары болғандықтан, олар мән-жайлардың ауқымын (көлемін) белгілейді, тиісті шешім қабылдау үшін жеткілікті, сенімділік немесе ықтималдық осы жағдайлар туралы білімнің дәлдік дәрежесін анықтайды. Дәлелдеу шектері дәлелдемелердің жеткіліктілігімен байланысты және әртүрлі типтегі процестік шешімдердің негізділігін қамтамасыз етеді. Шектеулердің жеткіліктілігі фактілердің бар екендігіне негізді күмәннің болмауымен анықталады.

Демек, дәлелдеу шектері дәлелдеу объектісін құрайтын фактілер мен мән-жайлардың нақты бар екендігіне сенімге әкелетін, объективті шындықтың дұрыс көрінісін көрсететін дәлелдемелер жиынтығын жинауды қамтамасыз етеді. Олар қылмыстық іс бойынша түпкілікті шешім қабылдау үшін анықтаушының, тергеушінің және судьяның ішкі сенімін қалыптастыруда іргелі болып табылатын дәлелдемелердің жеткіліктілігінің ең маңызды қасиетін көрсетеді [27].

А.В. Плотникова дәлелдеу пәнінің әмбебаптығы мәселесін талқылай отырып, қазіргі қылмыстық процестің құрылымы кеңестік кезеңдегі қылмыстық сот ісін жүргізу құрылымынан айтарлықтай ерекшеленетінін атап өтеді, демек, қылмыстық іс жүргізудің әмбебап категориясын әзірлеу және оған тән әмбебап белгілерді анықтау қажеттілігі туындайды.

Дәлелдеу объектісін әмбебап өндіріс критерийлеріне жатқызу оның іс жүргізудің барлық түрлеріне ортақ екендігін және қылмыстық-құқықтық қатынастың болуы белгіленетін негізгі іс жүргізумен ғана шектелмейтінін болжайды. Бұл өндірістің материалдық-құқықтық негізіне және осы негіз

шеңберіндегі құқық қорғау органдарының қызметінің ерекшеліктеріне байланысты.

Дәлелдеу нысанасы қылмыстық-процестік заңнамасының нормасымен тікелей айқындалуы мүмкін немесе дәлелдеу процесін реттейтін және белгілі бір рәсімге жататын іс жүргізу нормаларында, сондай-ақ материалдық нормаларда болуы мүмкін, олар тиісті өндірістің негізін құрайды [28].

И.А. Пелих дәлелдеу субъектісінің дәлелдеу шекараларын анықтауда маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. Қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайлардың дұрыс анықталған көлемі іс бойынша ақиқатты анықтау және дұрыс сот шешімін шығару үшін дәлелдемеге айналдырылатын қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Сондықтан қазіргі қылмыстық сот ісін жүргізудің сапасын арттыру үшін қылмыстық процесте дәлелдеу моделін әзірлеуге және дәлелдеу шектерін нақты анықтауға тиісті назар аудару маңызды [29].

Осылайша, қылмысты дәлелдеу жүйесіне кешенді көзқарас пен жеткіліктілік қағидаты арасындағы тұрақты байланыс анықталады.

Осылайша, кешенді тәсіл қылмыстық істер бойынша дәлелдеу субъектісінің құрылымын, қылмыс құрамын көрсететін аса маңызды мән-жайларды, сондай-ақ жазаны дұрыс тағайындауға және қылмыстық жауаптылыққа байланысты өзге де қылмыстық-құқықтық мәселелерді айқындайды.

Сонымен бірге қылмыстық іс жүргізу дәлелдеуіндегі кешенді тәсіл шешілетін мәселелердің сандық сипаттамаларын анықтайды, ал жеткіліктілік қағидаты өз кезегінде дәлелдеу процесінің сапалық жағын, оның тереңдігін, формальды және диалектикалық логика заңдарына сәйкестігін шешуге бағытталған.

Қылмыстық-процестік дәлелдемесіндегі кешенді тәсіл - қылмыстық іс үшін маңызы бар және сотта дәлелденуі мүмкін мән-жайлардың жиынтығы. Жеткіліктілік қағидаты, керісінше, іс бойынша шындықты анықтау үшін сотта

ұсынылуы мүмкін ақпараттың немесе дәлелдемелердің максималды көлемін анықтайды.

Қылмыстық-процестік дәлелдеудегі кешенді тәсіл мен жеткіліктілік қағидатының арақатынасы ақпаратты қандай құралдармен және қандай шеңберде дәлелдемелерге айналдыруға және сот ісін жүргізуде пайдалануға болатынын анықтау болып табылады. Дәлелдеудің дұрыс белгіленген шектері сотқа іс бойынша шешім қабылдау кезінде қандай фактілер мен мән-жайлар ескерілетінін және олардың қалай ұсынылатынын анықтауға көмектеседі.

Осылайша, қылмыстық-процестік дәлелдеудегі кешенді тәсіл қажетті мән-жайларды анықтайды, ал жеткіліктілік қағидаты осы мән-жайларды растау үшін ұсынылуы мүмкін дәлелдемелердің саны мен түрлеріне шектеулерді белгілейді.

1.3 Қылмыстық-процестік дәлелдемелерінің жеткіліктілік қағидаты және мақсаты

Қылмыстық-процестік дәлелдеу мақсатында жеткіліктілік қағидатының арақатынасы туралы мәселе олардың тікелей байланысы мен өзара енуіне байланысты. Біз қорытындылағандай (1.1-тармақшаны қараңыз), қылмыстық сот ісін жүргізудегі жеткіліктілік қағидатының критерийлері сандық және сапалық сипаттамалар болып табылады. Жеткіліктіліктің сандық жағы дәлелдемелердің белгілі бір жиынтығымен анықталады, ал сапалық жағы алынған білімнің сенімділігін білдіреді. Осыған сәйкес, жеткіліктілік қағидаты қылмыстық процестің сатысына қарай сенімділікке жетуге және нақты танымдық мәселені шешуге мүмкіндік беретін сенімді білімді көрсететін дәлелдер жиынтығын анықтайды.

Басқаша айтқанда, жеткіліктілік қағидаты әрқашан жүргізілген танымдық әрекеттің түпкілікті нәтижесімен байланысты, сондықтан қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің түпкі мақсатын анықтайды. Қылмыстық іс жүргізу

теориясындағы бұл түпкі мақсат іс бойынша шындықты анықтау болып саналады. Өйткені, ақиқатты анықтамай, қылмыстық іс бойынша дұрыс, заңды, негізді және әділ шешім қабылдау мүмкін емес, сондықтан тергеу органдарының, прокуратураның және соттың қылмыстық іс жүргізу қызметінің негізгі мазмұны, яғни дәлелдемелерді және олардың процестік көздерін қалыптастыру (жинау және бекіту), тексеру және бағалау, қорытындыларды негіздеу дәлелдеу процесіне бағытталған.

Сонымен, кеңестік қылмыстық процестің классигі, профессор М.С. Строгович «қылмыстық істің нақты мән-жайын – шындыққа сәйкес белгілеу іс бойынша шындықты анықтау дегенді білдіреді деп дәлелдеді. Шындықты ашу кеңестік қылмыстық процестің маңызды және тікелей мақсаты және социалистік сот төрелігінің қажетті шарты болып табылады. Анықталуы тергеу мен соттың қылмыстық іс бойынша күш-жігерінің мәні болып табылатын ақиқат тергеу мен соттың қаралып отырған қылмыстық істің мән-жайлары туралы, қылмыстық жауаптылыққа тартылған адамдардың кінәсі немесе кінәсіздігі туралы тұжырымдарының шындыққа толық және дәл сәйкестігінде болады» [30].

Осы тұрғыда М.А. Золотов және Е.В. Писарев қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдеудің мақсаты іс бойынша шындықты анықтау екеніне терең сенімді. Сонымен бірге олар қылмыстық істі тергеу барысында ақиқатты анықтау мақсатының практикалық мәніне назар аударады. Мысал ретінде олар ақиқатты анықтамай, кінәсіздік презумпциясы қағидатын жүзеге асыру мүмкін еместігін көрсетеді, өйткені кінәсіздік презумпциясы тергеу шындыққа жеткенде ғана жоққа шығарылуы мүмкін. Өз кезегінде, ақпарат дәлелдемелердің негізі бола алады, егер ол бұрын болған фактілерге, нақты оқиғаға сәйкес келсе, яғни егер ол ақиқат болса [31].

О.И. Бойченко: «сондай-ақ қылмыстық істің зерттелетін мән-жайлары туралы шынайы білімге қол жеткізуден басқа қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің басқа мақсаты болуы мүмкін емес» екенін айтады, өйткені

қылмыстық процесті жүргізетін органдардың қылмыс жасау мән-жайлары туралы алған тұжырымдары қылмыстық іс жүргізудің нақты мән-жайларында болған жағдайға сәйкес келуі керек [32].

С. А. Шейфер: «ақиқат контекстінде дәлелдеудің мақсаты ретінде ақиқат іс бойынша жиналған дәлелдемелер жиынтығы арқылы қалыптасады» деп санайды. Бұл ретте «үкімнің негізіне алынған дәлелдемелердің өзі дұрыс, яғни шынайы, ал оларды зерттеу жан – жақты және толық болуы тиіс». Басқаша айтқанда, шындықты шындыққа сәйкес келетін, істің нақты, нақты жағдайларын дұрыс көрсететін тұжырым деп санау керек, демек, шындық қылмыстық-процестік дәлелдеудің мақсаты болып табылады [6].

Қылмыстық процесс ғылымында ақиқатты дәлелдеу дәрежесіне қарай, қылмыстық сот ісін жүргізу сатысына қарай ажырату да ұсынылады. Осылай, А.Л. Ривлин өз еңбегінде алдын ала тергеу барысында іздестірілетін ақиқат пен сотта бекітілген ақиқат арасында белгілі бір белгілердің бар екендігін көрсетіп, сол арқылы оны (шындықты) дәлелдеу дәрежесіне қарай дәрежелейді. А.Л. Ривлин алдын ала тергеудің мақсаты айыпталушының кінәсі туралы ықтимал білімді анықтау деп санайды, алайда бұл ықтималдық істі сотқа жіберу үшін жеткілікті болуы керек, осылайша сот оны мәні бойынша қарай алады. Өйткені, сот талқылауы кезінде тек сот қана ықтималдықтан бас тартып, сенімді білімге келуге міндетті, өйткені сот үкіміне тек сенімді білім ғана негіз бола алады [34].

И.Д. Перлов, керісінше, шындық әмбебап, ол жалғыз және тергеуші, прокурор және сот үшін жеке болуы мүмкін емес деп санайды. Сот, әрине, айыпталушының кінәсі/кінәсіздігі мәселесі бойынша түпкілікті шешім қабылдайды, алайда бұл тергеуші мен прокурорды кінәсі дәлелдемелердің жиынтығымен дәлелденген айыпталушыны сотқа беру міндетінен босатпайды. Тергеуші мен прокурор айыпталушының кінәсі туралы мәселе бойынша аралық шешімдер қабылдаған кезде бұл шешім күмән мен болжамға емес, сенімді дәлелдемелердің жиынтығына негізделгеніне нық сенуі керек [35].

Осыған байланысты М.А. Золотов және Е.В. Писарев дәлелдеу субъектісі қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларды білу процесінде объективті шындықты анықтауға ұмтылуға міндетті екенін айтады. Сонымен бірге олар таным процесінде субъективті құрамдас бөліктің болуына байланысты ретроспективті аспектіде объективті шындықты, дәлірек айтқанда, қылмыс оқиғасын анықтауда қатенің болуына жол береді. Сонымен бірге, өткен оқиғаларды субъективті түрде көрсетудің табиғи мәселелерінің бірі қылмысты тергеу барысында қылмыстық процеске қатысушылардың оқиғаны психологиялық қабылдау ерекшелігіне байланысты ақпаратты бұрмалау арқылы өзгермелі шындықты қалыптастыратын жасанды кедергілер жасау болып табылады, сондай-ақ қылмыстарды тергеуге қарсы тұру жолдары: жалған куәлік беру, заттай дәлелдемелерді бұрмалау және т.б.

Мұндай жағдайлар М.А. Золотова және Е.В. Писарев дәлелдеу субъектісі үшін тек салыстырмалы ақиқат бар деген тұжырымға, алайда оған абсолютті ақиқатқа ұмтылу арқылы ғана қол жеткізуге болады. Тиісінше, тергеушінің алдында әрқашан абсолютті шындықты анықтау міндеті тұруы керек, өйткені онсыз салыстырмалы шындыққа жету мүмкін емес [29].

Осыған байланысты А.Б. Шарипова сонымен қатар объективті шындықты дәлелдеу мақсаты деп дәл санау мүлдем дұрыс емес деп тұжырымдайды, өйткені бұл мақсат жай ғана шындық емес, сенімді, толық және сөзсіз сенімге ие ақиқат. Ал мұндай ақиқат деп мінсіз дәлелдемелердің жиынтығымен расталған ақиқатты ғана емес, қылмыстық іс жүргізу қағидаттары жүйесімен және іс жүргізу нысанының мазмұнын айқындайтын басқа да іс жүргізу кепілдіктерін сақтаумен куәландырылған шындықты түсіну керек.

Алайда, соған қарамастан А.Б. Шарипова: «қылмыстық сот ісін жүргізудегі ақиқат өзінің табиғаты бойынша объективті шындық деген классикалық көзқарасты ұстанады. Бұл қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлар туралы тергеуші мен соттың қорытындыларының

мазмұны олардың қалауы мен ниетіне байланысты емес, объективті шындықты көрсетеді» деген.

Ал практикалық тұрғыдан алғанда мұның бәрі қылмыстық істі тергеу және қарау барысында анықтау, тергеу, прокуратура және сот органдарының жұмысында қиындықтар болғанына қарамастан мүмкін, объективті шындықты анықтау олар үшін қолжетімді болып қала береді. Әрине, бұл олардың жұмысында тергеу және сот қателерінің болуын жоққа шығармайды, бірақ бұл олардың жойылмауын да жоққа шығарады. Жалпы, қылмыстық процестің мақсатына жету дәлелдеу субъектілерінің сапалы жұмысы, кәсібилігі және әрбір жеке қылмыстық іс бойынша шындықты анықтауға күш салған жағдайда ғана мүмкін болады [37].

Н.Н. Давыдова шындықты анықтау дәлелдеу процесінің мақсаты екеніне күмәнданбайтын ұстанымды білдіреді. Алайда, бұл бағыттағы ақиқат деп алдын ала тергеу органдары мен соттың істің нақты мән-жайлары туралы тұжырымдарының іс жүзінде және дәлелденуге жататын мән-жайлар шеңберінде болған жағдайға сәйкестігін түсіну керек.

Н.Н. Давыдова «бұл мақсаттың бар екендігін және оның қажеттілігін жоққа шығару қылмыстық іс жүргізуді тағайындаудан және оның негізгі қағидаттарынан бас тартуды білдіреді» деп біржақты мәлімдейді. Қылмыстық іс бойынша ақиқаттың анықталмауы соттың түйіндері нақты мән-жайларға сәйкес келмейтін негізде ғана сот үкімін маңызсыз етеді.

Осыған сүйене отырып Н.Н. Давыдова дәлелдеу мақсатын бөлшектеуге әрекет жасауды жүзеге асырады: 1) қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларды анықтау; 2) шындықты анықтау; 3) қылмыстық іс бойынша шешім қабылдау. Қылмыстық іс жүргізу қызметі шеңберінде осы мақсаттарға қол жеткізу қылмыстық сот ісін жүргізуді тағайындауды жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады [38].

Сонымен қатар, арнайы процестік әдебиет беттерінде іс бойынша шындыққа жетудің практикалық мүмкіндігін жоққа шығаратын үмітсіздік

ұстанымдары кездеседі. Атап айтқанда, А.С. Пиголкин «иллюзияға түспеуі және кез келген жағдайда шындыққа толығымен қол жеткізуге болатынына сенбеу керек екенін атап көрсетеді. Барлық күш-жігерге және қолда бар барлық құралдарды пайдалануға қарамастан, жеткілікті дәлелдемелерді алу, олардың сенімділігін анықтау және күмән мен түсініксіздіктерді толығымен жою мүмкін болмайтын жағдайлар жиі кездеседі» [39].

В.В. Никитаев тіпті объективті (материалдық) ақиқат үкім шығару үшін материалдық қылмыстық құқық нормаларын пайдалануға мүмкіндік беретін заңды ойдан басқа ештеңе емес деп санайды, демек, ол қылмыстық процестің құралы ретінде әрекет ете алмайды, процестік шындықты, яғни процестік заң талаптарына сәйкес келетін шындықты жасаудың дұрыс құралы болады [40].

П.С. Пастухов сондай-ақ «ақпараттық қоғам жағдайында қылмыстық іс бойынша шындықты білу/дәлелдеу субъективті және субъективті болып қала береді деп санайды. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялармен барынша қаныққан кез келген қылмыстық процесте іс бойынша тек ықтимал шындықты анықтауға болады. Оның стандарты судьяның (алқабидің) сотталушының кінәсі туралы қабылданған шешімнің нақты дұрыстығы мен заңды негіздемесіне негізді күмәнінің болмауы болып қала береді» [41].

С. А. Шейфердің пікірінше, шындықты анықтау мүмкіндігін жоққа шығаратын дәлелдеу мақсаттарының мұндай түсіндірмелері тергеу органдары жұмысының теріс нәтижелеріне, құқық қорғау органдары жұмысының статистикалық индикаторларына, қылмыстардың әлсіз ашылуына және статистикалық көрсеткіштерді жақсартуға бағытталған осы органдардың заңсыз әрекеттеріне, олардың жұмысының қолайлы көрінісін жалған ету үшін ашықтықты арттыру бағытында айла-шарғы жасауға негізделген. Алайда, көптеген жылдар бойы ашылмаған ауыр қылмыстарды ашу тәжірибесі қылмыстық іс бойынша шындыққа жетудің шындығын көрсетеді. С. А. Шейфер дұрыс атап өткендей: «қылмыстарды ашудағы объективті қиындықтар

қылмыстық іс бойынша шындықты анықтаудың түбегейлі мүмкіндігін білдірмейді» [6].

Ұқсас ұстанымды Н.А. Якубович: «Әрине, іс бойынша шындық анықталмаса, қылмыс ашылмай қалады. Бірақ бұл эпистемологиялық заңдылықтар таңдамалы түрде әрекет етіп, кейбір жағдайларда шындыққа жетуге мүмкіндік береді, ал басқаларында жоқ дегенді білдіре ме? Қылмыстарды тергеу кезінде шындыққа қол жеткізу әрдайым мүмкін, бірақ бұл мүмкіндікті жүзеге асырудың сәттілігі субъективті және объективті тәртіптің көптеген шарттары мен факторларына байланысты» [43].

Л.Т. Ульянова таным теориясын, гносеологияны, әдіснаманы жоққа шығаратын агностицизмнің қылмыстық процесінің теориясы мен практикасында қалыптасқан негізделген сынды баяндайды. Атап айтқанда, Ю.В. Корневскиймен пікірталасқа түсе отырып, Л.Т. Ульянова демагогияны әлемдегі барлық нәрсе танылатын және бұл үшін гносеологиялық кедергілер жоқ деген философиялық тұрғыдан қарастырғанына назар аударады. Сонымен қатар, Ю.В. Корневский бұл философиялық ережені демагогия ретінде бере отырып, гносеологиядан тергеу және сот органдарының практикалық қызметіне зиян келтіреді, қызметтік жағдайын теріс пайдалануға итермелейді, ашықтық көрсеткіштерін жақсарту үшін қылмыстарды жасырады, сондай-ақ сол мақсатта тергеудің тыйым салынған әдістерін қолданады. Осыған байланысты Л.Т. Ульянова өте орынды сұрақ қояды: оған гносеологияның қандай қатысы бар?

Л.Т. Ульянованың қылмыстық іс бойынша шындықты анықтау талабы гуманизм қағидатының элементі болып табылады, ол қылмыс жасаудағы кінәсі дәлелденген және объективті шындыққа сәйкес келетін адамдарға ғана жазаны қолданудың берік заңды постулатында көрінеді [44].

Қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің мақсаттарының концептуалды аппараты туралы айта отырып, П.Ф. Пашкевич «материалдық ақиқат» термині арнайы заң әдебиеттерінде кең таралғанына және ортағасырлық қылмыстық сот ісін жүргізу кезінде кеңінен қолданылған «формальды ақиқат» терминіне қарсы

тұратынына назар аударады. Қазіргі шындық жағдайында «формальды шындық» терминін қолдану жеке заңгерлердің сот төрелігінде объективті білім алу мүмкіндігін жоққа шығаруының салдары болып табылады, сондықтан олар көбінесе «материалдық ақиқат» ұғымы арқылы формализмге қарсы күресті және шындықты мойындауды, судьяның сенімін білдіреді, осылайша қарапайым субъективизмді жасырады.

Дәл осы себептен П.Ф. Пашкевич «түпкі шындық пен әділеттілік үшін күресте әділеттілікте «объективті шындық» деген қатаң ғылыми терминді қолданған дұрыс, ол тек формализмге ғана емес, сонымен бірге субъективизмге де бағытталған» [45].

Сонымен бірге қылмыстық процестің ғылымында ресми шындықты жақтаушылар бар. Сонымен, В.В. Дорошков «сот ісін жүргізу нысандарын саралауға байланысты ресми ақиқат, мысалы, қылмыстық істерді ерекше тәртіппен қарау кезінде (Ресей Федерациясының Қылмыстық процестік кодексінің 40 және 40.1 тараулары) немесе сот жәбірленушінің мәлімдемесінің шегімен байланысты болған кезде жеке айыптау тәртібімен өте қолайлы. Қылмыстық-құқықтық саясатта белгілі бір бағытты таңдау бұл ұғымдарды ажыратудың теориялық негізділігі туралы ештеңе шешпейді» [46].

Мұндай пікірмен келіспей және профессор С. А. Шейфердің теориялық зерттеулеріне сүйене отырып, шындық сенімділік қасиетіне ие және жан-жақты, толық және объективті зерттелген дәлелдер жиынтығымен анықталады деп тұжырымдау керек. Әрине, белгілі бір дәрежеде оны ресми (конвенциялық, заңды) шындық тұрғысынан түсіндіруге болады. Алайда, шындықты шындыққа сәйкес келетін, істің нақты, нақты жағдайларын дұрыс көрсететін тұжырым деп санау керек, өйткені үкім дәл осы өлшемге сәйкес келуі керек және болжамдар мен күмәндарға жол бермеуі керек, сондықтан шындық объективті болуы керек [6].

Осыған орай А.М. Ларин, Е.Б. Мельникова және В.М. Савицкий объективті шындыққа қол жеткізу тек қылмыстық-процестік дәлелдеудің

мақсаты емес, қылмыстық іс жүргізу құқығының қағидаты және қылмыстық іс жүргізу қызметінің мақсаты деп өте дұрыс санайды. Сонымен бірге олар қылмыстық сот ісін жүргізудегі объективті ақиқат қағидатына қарсылардың мәлімдемелерін тергеу және сот қателерін ақтау әрекеттері деп санайды [17].

Сонымен бірге, дәлелдеу мақсатын сотқа дейін шындықты түсіну және сотта шындықты түсіну деп ажырату ұстанымы бар. Солай, Б.А. Цой және А.А. Мелашенкоға өмірлік шындықтан шығу және сол арқылы объективті шындықты анықтауды дәлелдеу ауыртпалығы жүктелген субъектілерді, атап айтқанда қылмыстық қудалау органдарын қылмыстық-процестік дәлелдеу мақсаты ретінде тану ұсынылады. Процестік (формальды) ақиқатты анықтау сот төрелігі органында, сотта қалады. Бұл тәсіл сот төрелігінің мақсаты объективті және процестік шындық арасындағы сәйкестіктерді анықтау болып табылатындығымен негізделеді. Бірақ мұндай нәтижеге әрбір қылмыстық іс бойынша қол жеткізу мүмкін болмағандықтан, іс жүргізу шындығы тексерілген қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайларға қатысты соттың қорытындылары мен шешімдерінің сәйкестігімен сәйкестендірілуі керек, дәлелдемелерді дәлелдеудің зерттелген және бағаланған жинақталған процесі [49].

Қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің мақсаты ретінде ақиқатқа қол жеткізу мүмкіндігіне қатысты көзқарастардағы мұндай әртүрлілікті жеңуді біз дәлелдеу жүйесінде баяндамашы ретінде әрекет ететін реттеушінің жеткіліктілік қағидатын қатаң сақтауынан көреміз.

Осыған байланысты В.А. Азаров пен И.А. Пелих қылмыстық істі тергеу мен қараудың объективтілігінің кепілі қылмыстық іс үшін маңызды мән-жайлардың болуы мен болмауы туралы тұжырымдардағы түсініксіздікті болдырмайтын объективті білімнің жан-жақтылығы мен толықтығының деңгейін анықтайтын жеткіліктілік болып табылады деп тұжырымдайды. Сонымен, үкім дәлелдеу шектерін дұрыс анықтаған кезде ғана шынайы болуы мүмкін. Үкімнің негізіне алынған әрбір факт жиналған және тексерілген

дәлелдемелер жиынтығымен расталуы керек, демек, жеткіліктілік қағидатын сақтамау іс бойынша объективті шындыққа қол жеткізу мүмкінетстігін тудырады және дәлелдеу субъектісінің тұжырымдары шындыққа сәйкес келмейді.

Осылайша, ақиқатқа жету дәлелдеудің мақсаты болып табылады, өйткені ақиқат дұрыс және негізделген процессуалдық шешімдер қабылдауға негіз болады. Дәлелдеу - бұл бар нұсқаны тексеруге немесе растауға мүмкіндік беретін дәлелдер мен дәлелдермен жұмыс істеу процесі. Дәлелдеудің негізгі мақсаты - шындықты анықтау немесе жалғандықты жоққа шығару.

Ақиқат - бұл мәлімдеменің немесе пайымдаудың шындыққа сәйкестігі. Ол фактілерге, тексерілетін деректерге, логикалық пайымдауларға және эмпирикалық бақылауларға негізделген. Демек, дәлелдеу процесінде ақиқатқа жетуге ұмтылу қылмыстық іс аясында дәлірек және объективті білімге ұмтылуды білдіреді.

Қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің мақсаты ретінде шындыққа қол жеткізу келесі факторларға байланысты:

- қылмыстық іс бойынша шешім қабылдаудың заңдылығы мен негізділігі. Сенімді білім іс бойынша дұрыс шешім қабылдаудың ажырамас негізі болып табылады. Күмәнді және нәтижесіз фактілер, болжамдар негізінде қабылданған шешім қате және қате болуы мүмкін;

- қате мәлімдемелерді алып тастау. Процедуралық дәлелдеуді жүзеге асыру жалған немесе қате мәлімдемелерді, тергеу нұсқаларын жоққа шығаруға немесе жоққа шығаруға мүмкіндік береді. Объективті шындық – бұл кейін қалады дұрыс емес білімді жою;

- білімнің диалектикалық дамуы. Қылмыстық-процестік дәлелдеудің мақсаты ретінде шындыққа ұмтылу қылмыстық процесті жүргізетін субъектіге алға жылжуға, қолда бар білімді дамытуға және қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жаңа дәлелдерді жинау және

зерттеу іс бойынша білімді кеңейтуге және объективті шындықты түсінуді жақсартуға мүмкіндік береді.

Бұл ретте шындыққа қол жеткізу күрделі болуы мүмкін және сотқа дейінгі тергеу мерзімдерімен ұсынылғаннан гөрі көп уақытты қажет ететінін мойындау керек, өйткені тергеу қарсылыққа немесе қандай да бір тиісті білімнің болмауына тап болуы мүмкін. Осы себепті дәлелдеудің әрбір субъектісі өзінің іс жүргізу қызметімен іс бойынша объективті (материалдық) шындыққа қол жеткізуге ұмтылуға, оны дәлелдеудің басым мақсаты ретінде қудалауға міндетті.

Бұл мақсатқа қол жеткізу дәлелдеу жүйесін реттеуші ретінде әрекет ететін жеткіліктілік қағидатын сақтай отырып қана мүмкін болады, өйткені ол қате және жалған фактілерді, болжамдар мен болжамдарды жоққа шығаруға, күмәнді жоюға, сондай-ақ сенімді білімді, дұрыс ішкі сенімділікті қалыптастыруды қамтамасыз етуге және сол арқылы қылмыстық-процестік дәлелдеу мақсатына – іс бойынша объективті шындыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

2 Қылмыстық процестің сотқа дейінгі және сот сатыларындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты

2.1 Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидаты

Дәлелдемелер жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық процестің әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылады. Бұл жағдай оның көлемінің (жеткіліктілігінің) қылмыстық сот ісін жүргізудің құқықтық режимінің сипатымен байланысына байланысты.

Сонымен, қазақстандық қылмыстық-процестік ғылымының көрнекті өкілі М.Ч.Қоғамов «қылмыстық процестің сатылары салыстырмалы түрде тәуелсіз деңгейлерді, бөліктерді, блоктарды білдіреді, олардың шегінде қылмыстық іс қылмыстық істі қозғау сатысынан алдын ала тергеу сатысына, одан әрі түпкілікті рұқсат алатын сот сатылары прокурордан сотқа дейінгі тергеу сатысына «жылжиды» деп өте орынды атап өтті» [50].

Бұл диалектикалық постулат қылмыстық сот ісін жүргізуде әрбір кезең мен сатыда шешілетін міндеттерге байланысты жеткіліктілік аясын ранжирлеуде маңызды рөл атқарады. Атап айтқанда, іс бойынша іс жүргізу басталған кезде анықтау және тергеу органдарында қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілі бір түрінің белгілерін көрсететін нақты деректер болуы тиіс (ҚР ҚПК 180-б. 1-б.). Тінтуді немесе алуды жүргізу үшін белгілі бір тұлғада немесе белгілі бір үй-жайда іс үшін маңызы бар заттар мен құжаттар, оның ішінде тыйым салуға жататын мүлік болуы мүмкін екендігін көрсететін жеткілікті ақпарат болуы қажет (ҚР ҚПК 252-б. 2-б.).

Қылмыстық процесті жүргізуші органдар бұлтартпау шараларын қолдану үшін күдіктінің немесе айыпталушының қылмыстық қудалау органдарынан немесе соттан жасырынып қалуын, не істі объективті тергеуге немесе оның сотта қаралуына кедергі келтіретінін, не қылмыстық әрекетпен айналысуды

жалғастыратының растайтын жеткілікті нақты деректер болуы тиіс (ҚР ҚПК 136-б. 1-б.). Күдіктінің іс-әрекетінің саралануын айқындау адамға оның қылмыс жасады деген күдікті растайтын жеткілікті дәлелдемелердің болуын талап етеді (ҚР ҚПК 20- б. 1-б.).

Сонымен, дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық істі қараудың, нақты деректердің қалыптасуының, іс жүргізу шешімдерінің заңдылығы мен негізділігінің және іс жүргізу әрекеттерін жасаудың ажырамас шарты болып табылады.

Сотқа дейінгі іс жүргізуге қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталу кезеңін атап өтуді дұрыс деп санаймыз. 2014 жылы ҚР ҚПК қабылдануымен қылмыстық іс қозғау сатысы ресми түрде жойылды.

Мәселен, ҚР ҚПК 1-бабының 1-бөлігіне сәйкес: «сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуы қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызды, хабарламаны сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімінде тіркеу не алғашқы шұғыл тергеу әрекеті болып табылады» [51].

Сонымен қатар, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуы қылмыстық процестің дербес сатысының белгілерінің де бар екенін мойындамау мүмкін емес. Мұны қорғауға құқығы бар, күдіктінің бірқатар конституциялық құқықтарын шектеу жөніндегі функцияны орындайтын куәгер институтының болуы, сондай-ақ қылмыстық істің одан әрі қозғалысы үшін, оның ішінде қылмыстық қудалауды тоқтату туралы шешім қабылдауға қатысты жеткіліктілік қағидатын іске асыру қажеттігі куәландырады.

Осыған байланысты А.Н. Ахпанов пен А.Л. Хан ұстанымы бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастаудың қолданыстағы рәсімінде «өтініш берушіге мемлекет тарапынан процестік кепілдіктерді сақтамай, оның сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау туралы өтінішін қабылдамағаны туралы ғана хабарланады, яғни оған тиесілі және ҚР Конституциясымен кепілдік берілген құқықтарды толық іске асыру мүмкіндігін беруде құқықтық белгісіздік туындайды» [52].

Мұндай тәсіл тұтастай алғанда қылмыстық процесс жүйесінің жұмысына қатысты теориялық ережелерге сәйкес келеді. Атап айтқанда, П.А. Лупинская «осы немесе басқа процестік кезенді аяқтайтын кез-келген қорытынды шешім осы кезеңнің негізгі сұрағына жауап беру үшін жеткілікті нақты мәліметтер жиынтығы болған жағдайда ғана қабылдануы мүмкін. Нақты деректер шешімнің негіздерін білдіреді және оны анықтау дәлелдеу арқылы жүзеге асырылады» [53].

Мәселен, ҚР ҚПК-нің 7-бабы 1-тармағы 41) тармақшасына сәйкес: «сотқа дейінгі іс жүргізу деп қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталғаннан бастап оны прокурор мәні бойынша қарау не іс бойынша іс жүргізуді тоқтату үшін сотқа жібергенге дейін іс бойынша іс жүргізу, сондай-ақ жекеше айыптаушының және қорғаушы тараптың қылмыстық іс бойынша материалдар дайындауын түсіну керек. Демек, дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты сотқа дейінгі тергеу басталу сатысында қылмыс туралы мәлімдеме, хабарлама алған сәттен бастап күшіне енеді».

Алайда, бұрын қолданыста болған 1997 жылғы қылмыстық іс қозғау сатысын дербес сатыларға саралап, төрт-ақ тергеу әрекетін жүргізуге мүмкіндік беретін қылмыстық іс жүргізу заңынан айырмашылығы: тексеру, сараптама тағайындау, салыстырмалы зерттеу және алу, жаңа ҚР ҚПК қылмыстық іс бойынша дәлелдемелердің барлық арсеналын пайдалана отырып, толық көлемде дәлелдеу процесін жүргізуге мүмкіндік береді.

Ал, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталу кезеңіне келетін болсақ, көрсетілген дәлелдеу құралдарының арсеналы қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін анықтауға, сондай-ақ іс бойынша іс жүргізуді болдырмайтын мән-жайлардың бар/жоқтығын анықтауға бағытталған. Жалғыз нәрсе, бұрын күшіне енген қылмыстық іс жүргізу заңымен (1997 ж.), Қазақстан Республикасының жаңа ҚР ҚПК салыстырғанда, қылмыстық құқық бұзушылық белгілерінің бар/жоқтығын анықтауға бағытталған «жеткілікті деректер» ұғымы,

қылмыстық іс қозғау үшін негіз ретінде пайдаланылмайды, бірақ себептердің мазмұнына кіреді.

Жоғарыда айтылғандардан Қазақстанның қылмыстық-процестік құқығының заңнамалық құрылымында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау себептерін дәлелдемелердің тәуелсіз көздері ретінде мойындайтын теориялық тұжырымдама басым деген қорытынды жасауға болады.

Осылайша, Д.В. Зотов өз еңбегінде қылмыстық істі қозғау сатысындағы дәлелдемелердің жеткіліктілігі берілген процестік шешімді негіздеуге мүмкіндік беретін оның дереккөздерінің санымен қамтамасыз етілетінін өте орынды атап көрсетеді. Сонымен бірге, Д.В. Зотов қылмыстық іс қозғаудың ерекше себептерін дәлелдеу шегін қамтитын қажетті дереккөздер деп санайды.

Және, шын мәнінде, мұндай жағдайларда:

«1) жеке тұлғаның қылмыстық құқық бұзушылық туралы не мемлекеттік органның лауазымды адамының не ұйымда басқару функцияларын жүзеге асыратын адамның белгісіз хабар-ошарсыз кеткені туралы хабарламасы;

2) кінәсін мойындап келу;

3) бұқаралық ақпарат құралдарындағы хабарламалар;

4) қылмыстық қудалау органы лауазымды адамының дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған қылмыстық құқық бұзушылық туралы хабарламасы» (ҚР ҚПК 180-б. 1-б.);

- қылмыс оқиғасы туралы мәліметтерді ғана қамтып қоймайды, сонымен қатар қылмыстық әрекет фактісін растайтын дәлелдемелерді ұсынады немесе қосады.

Атап айтқанда, мемлекеттік органның лауазымды адамының хабарламасы және заңды тұлғаның қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызы растайтын құжаттар мен материалдар қоса беріліп, жазбаша нысанда беріледі (ҚР ҚПК 181-б. 3-б.).

Бұл тұрғыда О.И. Бойченконың қылмыс белгілерін көрсететін «жеткілікті деректер» деп түсінуді ұсынатын ұстанымы назар аударуға тұрарлық: «қылмыс

белгілеріне жататын іс-әрекетті жасау туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін дәлелдеудің осындай шегіне жетуді білдіретін мәліметтер жиынтығы» [54].

Сотқа дейінгі тергеудің басталуы қылмыстық процестің кезеңі болып табылады, онда дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретінде жеткіліктілік қағидатын іске асыру қарастырылып отырған кезеңнің мақсаттары мен міндеттеріне байланысты өзіндік ерекшелікке ие болады деген қорытындыға келсек, мынаны атап өткен жөн.

Қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының бар/жоқтығын және оның белгілерін қылмыстық-процестік таным кезеңінде одан әрі іс жүргізу шешімі қылмыстық іс жүргізуді жалғастыруға, дәлелдеуге жататын барлық мән-жайларды анықтауға немесе қылмыстық істі тоқтатуға айналады.

Сонымен қатар, қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жалғастыру бөлігіндегі іс жүргізу шешімі тергеулік және соттылық институттарымен байланысты өзге де сипатқа ие болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, қылмыстық құқық бұзушылық белгілері анықталған кезде, егер заңсыз әрекеттің белгілері жеке айыптау істеріне қатысты болса, қылмыстық іс тергеулікке немесе соттылығына қарай ауыстырылуы мүмкін.

Осылайша, сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізудің басталу кезеңінде дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатын іске асыру сотқа дейінгі іс жүргізуді жалғастыруға, өз ісін жүргізуге қабылдау туралы шешім қабылдауға немесе тергеу немесе соттылық бойынша іс беруге не керісінше қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді тоқтату туралы шешім қабылдауға мүмкіндік беретін қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты түрінің белгілерін белгілеумен шектеледі.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде жеткіліктілік қағидатын іске асыру шегін одан әрі кеңейту процестік шешімдерді негіздеу үшін нақты деректердің болуымен байланысты:

- бұлтартпау шарасын қолдану туралы;

- адамды күдікті деп тану;
- күдіктінің іс-әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануы туралы;
- күдіктінің іс-әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануын өзгерту немесе толықтыру туралы;
- тергеу әрекеттерінің аяқталуы және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы хаттама жасау туралы.

Сонымен қатар, кейбір ғалымдар сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысындағы барлық процестік шешімдерді жеткілікті дәлелдермен ақтауға болмайды деп санайды. Мұндай шешімдерге мыналар жатады: алдын алу шараларын таңдау және қолдану, олардың мерзімін ұзарту және қолданудың күшін жою туралы қаулы; берілген өтініштер бойынша шешімдерді айқындайтын қаулылар; қылмыстық процесті жүргізуші лауазымды адамдардың әрекеттері мен шешімдеріне шағымдардың тағдырын шешетін қаулылар; қылмыстық істерді біріктіру немесе бөлу туралы шешімдер; жеке тергеу немесе іс жүргізу әрекеттерін тағайындау және орындау туралы қаулылар және т.б. [55].

Мұндай пікірмен келісу қиын, әсіресе адамның құқықтары мен бостандықтарының үстемдігі қағидаты, сондай-ақ іс жүргізу шешімдеріне қойылатын талаптарды анықтайтын қылмыстық-процестік заңының нормаларында көрінетін ресми логика заңдары тұрғысынан.

Сонымен, ҚР ҚПК 198-бабына сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеру процесінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның процестік шешім қабылдауы оның ажырамас белгісі болып табылатын қаулымен ресімделеді, қабылданған шешімнің мәні мен негізі баяндалады.

Осы себепті адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін әрбір тергеу әрекетінің іс жүргізу нысаны оны жүргізу қажеттілігін негіздеу талабын, сондай-ақ соттың заңсыз және негізсіз шешімдердің күшін жою, алынған нақты деректерді дәлел ретінде елеусіз деп

тану құқығын қамтиды. Ал жасырын тергеу әрекеттері бөлінісінде процестік прокурордың олардың заңдылығын, тергеу әрекеттерін жүргізу негіздемесіне негізделген ұсынылған нақты деректердің дұрыстығын тексеруге бастамашылық етсін.

Бұлтартпау шарасын қолдану шеңберінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам қамауда ұстауға санкция беру туралы сот алдында өтінішхат қозғау туралы қаулыда осы бұлтартпау шарасын таңдаудың себептерін және бұлтартпаудың неғұрлым қатаң шараларын қолданудың мүмкін еместігін негіздеуге міндетті (ҚР ҚПК 147-б. 2-б. 2-т.).

Дәл осындай тәсіл прокурордың шешіміне де айқындалды, ол ұстау мерзімі аяқталғанға дейін сегіз сағаттан кешіктірмей тергеу судьясына өтінішхаттың негізділігін растайтын қылмыстық іс материалдарының көшірмелерін қоса бере отырып, қамауда ұстауға санкция беру туралы өтінішхат қозғау туралы қаулы ұсынуға міндетті (ҚР ҚПК 147-б. 3-б. 2-т.).

Бұдан басқа, қамауда ұстауға санкция беруге байланысты мәселелерді шешу кезінде тергеу судьясы аталған бұлтартпау шарасын сайлау кезінде ескерілетін мән-жайларға қатысты іс материалдарын зерттеумен қатар, адамның қылмыс жасады деп күдіктенуінің негізділігін тексереді (ҚР ҚПК 148-б. 3-б.).

Жоғарыда айтылғандар тек сенімді білімге негізделген процестік шешімнің логикалық мазмұнының жалпы контекстін анықтайды. Осыған байланысты С.В. Корнакова ұстанымына назар аудару керек, онда айтылған шындықтың логикалық негізділігінен тұратын сенімді және ықтимал білімдердің критерийлерін белгілейді. Шындықты білдіру нысаны – бұл қылмыстың мән-жайы, күдіктінің кінәсі/кінәсіздігі туралы ықтимал білімді осы дәлелдермен негізделген сенімді білімге айналдыруды қамтамасыз ететін сотқа дейінгі тергеу барысында дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау арқылы қол жеткізілетін негіздеме және дәлел.

Осылайша, С.В. Корнакова ықтималдық құрал болып табылатын формуланы анықтайды, ал сенімділік қылмыстық іс бойынша білімнің мақсаты мен нәтижесі болып табылады [56].

Қылмыстық процесс жүйесінің табиғатына, оның диалектикалық мәніне байланысты жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамалары іс жүргізу шешімінің сипаты мен көлеміне толығымен байланысты, әсіресе егер бұл шешім сотқа дейінгі тергеудің бір кезеңін екіншісінен, алдыңғы кезеңді кейінгі кезеңнен ажырату болса.

Осыған байланысты Л.М. Карнееваның ұстанымын қолдау керек, ол қажетті жағдайларды дәлелдеу дәрежесімен белгіленген жеткіліктіліктің сапалық сипаттамасын анықтайды. Мысалы, ол «тағылған айыптың мазмұнын құрайтын мән-жайлардың дәлелдену дәрежесі алынған ақпарат санының ұлғаюы (дәлелдеу ережелеріне қатысты қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын сақтай отырып) жаңа сапаны алуға әкеп соқтырған кезде оның сенімділігінің біртіндеп артуымен сипатталатын ықтимал білімді көрсетеді» деп атап көрсетеді [57].

Бұдан дәлелдеу процесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамалары қылмыстық процестің тиісті сатысында шешілетін танымдық міндеттердің дәрежесімен анықталады деген қорытынды шығады.

Сонымен қатар, тергеу және қылмыстық қудалау органдары субъектілерінің практикалық қызметінде жеткіліктілік қағидасы жиі ескерілмейді, мұны біз зерттеген тиісті қаулылар дәлелдейді.

Осылайша, Қазақстанның көптеген аймақтарында қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдану туралы біз зерттеген кездейсоқ таңдалған 30 қаулыда күдіктінің тергеуден және соттан жасырыну, сондай-ақ басқа да жолмен кедергі жасау ниетін растайтын, және істің мән-жайын объективті анықтау нақты деректер жоқ.

Қамау түріндегі бұлтартпау шарасы қолданылған 15 қаулы күдіктінің қашып кеткісі келгені туралы ақпараты бар жедел бөлімшелер қызметкерлерінің хабарламаларынан алынған болжамға негізделген. Сонымен қатар, қылмыстық істер материалдарына сәйкес, күдіктілер, керісінше, қорғауға құқығы бар куәгер мәртебесінде бола отырып, тергеуге көмектесіп, іс бойынша объективті шындықты анықтауға жан-жақты ықпал еткен.

Күдіктінің тергеуден және соттан жасырынуға ниеті бар екендігі туралы күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолданған 12 қаулының негіздемесі негізінде салыстырмалылық пен сенімділік қасиеттері болған жоқ. Атап айтқанда, күдіктінің биылғы жылы отбасымен демалыс кезінде шетелге кеткені, автокөлікте әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны немесе құқық қорғау органының қызметкері болғаны көрсетілген.

Айта кету керек, 3 қаулыны Алматы қаласының тергеу соты шығарды, онда қылмыстың ауырлығы бұлтартпау шарасын қолдану үшін негіз болып табылмайтындығына байланысты қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолданудан бас тартылды және қылмыстық қудалау органында күдіктінің тергеуден және соттан жасырыну сондай-ақ іс бойынша объективті шындықты анықтауға кедергі жасау ниетін растайтын нақты деректер болуы керек.

Тінту сияқты тергеу әрекетін жүргізуге қатысты шешімдерге келетін болсақ, оларда нақты нақты деректер мүлде болмаған, бірақ олар негізінен қылмыстық іс жүргізу заңының нормаларынан алынған тұжырымы ресми болжамдарға негізделген.

Осылайша, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталу сатысына қатысты дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін белгілеумен анықталады. Мұндай сәйкестендіру қылмыстық істің одан әрі қозғалысы туралы мәселені шешуге және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің одан әрі барысына кірісуге, қылмыстық істі өз ісіне қабылдау туралы мәселені айқындауға немесе тергеу мен соттылық бойынша

беруге не мүмкін болса, қылмыстық істі тоқтату туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында дәлелдеу жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар/жоқтығы туралы сенімді қорытындыларға әкелетін қорытындылар арқылы жүзеге асырылады.

Демек, сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде жеткіліктілік қағидатын іске асыру шегін одан әрі кеңейту процестік шешімдерді негіздеуге мүмкіндік беретін нақты деректердің болуымен байланысты:

- бұлтартпау шарасын қолдану туралы;
- адамды күдікті деп тану;
- күдіктінің әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануы туралы;
- күдіктінің әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануын өзгерту немесе толықтыру туралы;
- тергеу әрекеттерінің аяқталуы және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы хаттама жасау туралы.

Бұл ретте қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайларды сенімді белгілеу материалдық қылмыстық құқық нормаларын қолдануды жүзеге асыру арқылы нақты деректердің сандық және сапалық сипаттамаларының арақатынасы арқылы жүзеге асырылады.

2.2 Басты сот талқылауын тағайындау сатысындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты

Басты сот талқылауын тағайындау сатысындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық процестің осы сатысына тән мәселелерді шешу көлемімен анықталады. Осылайша, судья істі өз өндірісіне қабылдағанға дейін ұсынылған жазбаша материалдар негізінде

қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатыларында заңдылық қағидатының сақталуына көз жеткізуі және қылмыстық іс жүргізудің ықтималдығы басты сот талқылауын тағайындаудың мүмкіндігі немесе мүмкін еместігі туралы қорытындыға келуге тиіс.

Бұл тәсіл қазіргі сот жүйесінің пікірінше, сот төрелігінің айыптау жағын қалыптастырады, сондықтан қазақстандық қылмыстық процеске қорғау актісі енгізілуде, онда адвокат өз ұстанымын білдіруі тиіс.

Дегенмен, айыптау объективтік құқықтың емес, субъективтік құқықтың мәселесі. Осылайша, Ежелгі Рим дәуірінен бастап айыпталушыны сотқа тарту сатысы соттың процеске қатысушыларға бейтарап қатынасы қағидатын жүзеге асыруды қамтамасыз етуі керек еді. Сондықтан да бүкіл әлемде айыпталушыны әкелу кезеңі сот билігіне жатады, өйткені сот билігі: айыптау тарапының дәлелдері сотқа лайық па деген сұраққа жауап береді. Қылмыстық сот төрелігінің англо-американдық тәжірибесін алатын болсақ, онда бұл мәселе толығымен Ұлы қазылар алқасына – қылмыстық қудалаудың негізділігін, айыптау тарапының дәлелдерін сотта қараудың рұқсат етілгендігін анықтайтын алқабилерге тиесілі [58].

Осыған орай, курсант кезіміздің өзінде қылмыстық сот ісін жүргізудегі практикалық сабақтарда бізге судьяның сот төрелігін жүзеге асыру кезінде тәуелсіз және тек Қазақстан Республикасының Конституциясына және заңға ғана бағынатын сот тәуелсіздігі қағидасы сіңірілді (ҚР ҚПК 1-б. 22-б.). Бұл қағидаттың техникалық жағы да деонтологиялық негізге ие, оның құрамдас бөлігі – психологиялық аспект, судьяның моральдық тұрақтылығы, оның қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнамасының объективті талаптарын орындау қабілеті. Конституция судьяны сот төрелігін жүзеге асыру кезінде тек еліміздің конституциялық, қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын басшылыққа алуды тікелей бекітеді, қорғайды және міндеттейді. Өз кезегінде қылмыстық-процестік құқығы сот төрелігін жүзеге асыруда судьяны жеткіліктілік қағидатын ұстануға міндеттейді, оның орындалуына құқық

призмасы арқылы бағаланатын нақты деректерге негізделген іс жүргізу шешімдері арқылы қол жеткізіледі.

Басқаша айтқанда, судьяның құқықтық бағасын дәлелдеудің барлық қасиеттері – өзектілігі, рұқсат етілгендігі, сенімділігі, жалпы алғанда жеткіліктілігі бар нақты деректер ғана алады. Басқа ешбір өтініштер, журналистер мен қоғамның пікірлері, айыптау және қорғаушы тараптың ұстанымы сот шешіміне негіз бола алмайды. Сот тараптардың уәждерін қабылдауға және тараптар ұсынған дәлелдемелерді зерделеу негізінде заң нормаларын басшылыққа ала отырып, сот шешімін шығаруға міндетті.

Олай болса, судья «айыптау» дертіне шалдықпаса, дені сау, заң мен ар-ожданды басшылыққа алса, моральдық тұрғыда тұрақты болса, оның шешімі қашанда жан-жақты, толық және объективті, демек, әділетті болады.

Тиісінше, қазіргі сот жүйесі қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесінде ерекше орын алатын, сотқа дейінгі және сот ісін жүргізу сатыларының түйіскен тұсында болып, сот ісін жүргізудің сотқа көшуін белгілейтін істі алдын ала қараудан бастап сотта түпкілікті қарауға дейін осы кезеңнің маңызын толық түсінбеген сияқты [59].

Бұл профессор М.Ш. Қоғамов біздің тәжірибемізді ҚПК түсініктемелермен қамтамасыз етіп, оларды өзгерістер мен толықтырулардың динамикасына сәйкес өзектендіретініне қарамастан, онда қылмыстық процестің осы кезеңінің ерекше мақсаты бас сот талқылауында қылмыстық істі қарау мүмкіндігі, оны сот отырысына, оның ішінде процеске қатысушылардың өтініштерін қарау тиімді дайындау бойынша қажетті қосымша шаралар қабылдау туралы мәселелерді айқындайтын болады [7].

Осыған байланысты, басты сот талқылауын тағайындау кезінде дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты сот танымының шекарасын анықтауға және қылмыстық процестің осы кезеңінің шынайы мақсатын түсінуге мүмкіндік береді.

Жалпы, ҚР ҚПК 320-бабына сәйкес, сот отырысын тағайындау мүмкіндігі туралы мәселені шешу кезінде судья сотталушылардың әрқайсысына қатысты мынаны анықтауы тиіс:

- 1) істің осы соттың соттылығына жататынын-жатпайтынын;
- 2) іс бойынша іс жүргізуді тоқтатуға не тоқтата тұруға әкеп соқтыратын мән-жайлардың бар-жоғын;
- 3) сотқа дейінгі тергеп-тексеру, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру жүргізу, процестік келісім жасасу, медиация тәртібімен татуласуға қол жеткізу туралы келісім жасасу кезінде сот отырысын тағайындауға кедергі келтіретін қылмыстық-процестік заңды бұзуға жол берілгенін-берілмегенін;
- 4) айыптау актісі, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру хаттамасы, айыптау хаттамасы көшірмелерінің берілгенін-берілмегенін;
- 5) айыпталушыға таңдалған бұлтартпау шарасының өзгертілуге немесе күші жойылуға немесе оны қолдану мерзімінің ұзартылуға жататынын-жатпайтынын;
- 6) қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген залалды өтеуді және мүлікті ықтимал тәркілеуді қамтамасыз ету шаралары қабылданғанын-қабылданбағанын;
- 7) арыздар мен өтінішхаттардың бар-жоғын анықтау.

Тұтастай шешілуі тиіс осы мәселелердің жіктелуіне сүйене отырып, олардың процессуалдық (құқықтық) және ұйымдастырушылық сипаттағы мән-жайларды зерттеуге негізделгенін айтуға болады.

Сонымен, ең бірінші шешілетін мәселе – қылмыстық істің соттылығы мәселесі. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 306-бабына сәйкес, мамандандырылған соттардың соттылығына жатқызылған қылмыстық істерді қоспағанда, Қазақстандағы бірінші сатыдағы соттар барлық қылмыстық істер бойынша соттылығы бар аудандық және оларға теңестірілген соттар болып табылады.

Атап айтқанда, бірінші сатыдағы сот ретінде кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының құзыретіне:

1) қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттың, қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соттың және гарнизонның әскери сотының соттылығына жатқызылған істерді қоспағанда, кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы;

2) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 106 (екінші бөлігінің 11) тармағында), 107 (екінші бөлігінің 8) тармағында), 122 (бірінші және екінші бөліктерінде), 123 (екінші бөлігінде), 124 (бірінші және екінші бөліктерінде), 132 (бірінші және екінші бөліктерінде), 133, 134, 135(бірінші, екінші және үшінші бөліктерінде), 136, 137, 138, 139(балаларды асырауға қаражат төлеу жөніндегі міндеттерді орындамау бөлігінде), 140, 141, 142, 143 және 144-баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы қылмыстық істер жатады (ҚР ҚПК-нің 307-бабы).

Қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соттардың соттылығына жатқызылған істерді қоспағанда, қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттардың соттылығына Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген аса ауыр қылмыстар туралы, 116 (екінші және үшінші бөліктерінде), 146 (екінші және үшінші бөліктерінде), 249 (екінші бөлігінде), 317 (төртінші бөлігінде), 335 (төртінші бөлігінде), 337 (төртінші және алтыншы бөліктерінде), 345 (төртінші бөлігінде), 345-1 (төртінші бөлігінде), 346 (бесінші және алтыншы бөліктерінде) -баптарында көзделген қылмыстар туралы қылмыстық істер жатады (ҚР ҚПК 308-бабы).

Бірінші сатыдағы сот ретінде қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық әскери соттардың құзыретіне:

1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 18-тарауында көзделген аса ауыр әскери қылмыстар туралы;

2) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, басқа да әскерлерде және әскери құралымдарда шақыру немесе келісімшарт бойынша әскери қызмет өткеріп жүрген әскери қызметшілер, әскери жиындардан өту кезінде запастағы азаматтар, өздерінің қызметтік міндеттерін орындауға байланысты немесе әскери бөлімдер, құрамалар және мекемелер орналасқан жерде осы бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің азаматтық персонал адамдары жасаған, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген басқа да аса ауыр қылмыстар туралы, 116 (екінші және үшінші бөліктерінде), 146 (екінші және үшінші бөліктерінде), 249 (екінші бөлігінде), 317 (төртінші бөлігінде), 335 (төртінші бөлігінде), 337 (төртінші және алтыншы бөліктерінде), 345 (төртінші бөлігінде), 345-1 (төртінші бөлігінде), 346 (бесінші және алтыншы бөліктерінде)-баптарында көзделген қылмыстар туралы қылмыстық істер жатады.

Бірінші сатыдағы сот ретінде гарнизондық әскери соттардың юрисдикциясына:

1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 18-тарауында көзделген әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы;

2) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, басқа да әскерлерде және әскери құралымдарда шақыру немесе келісімшарт бойынша әскери қызмет өткеріп жүрген әскери қызметшілер, әскери жиындардан өту кезінде запастағы азаматтар, өздерінің қызметтік міндеттерін орындауға байланысты немесе осы бөлімдер, құрамалар және мекемелер орналасқан жерде әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің азаматтық персоналының адамдары жасаған басқа да қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы қылмыстық істер жатады (ҚР ҚПК 309-бабы).

Пәндік және жеке юрисдикциямен қатар қылмыстық құқық бұзушылық жасалған жермен немесе тергеу аяқталған жермен айқындалатын аумақтық юрисдикция ескеріледі.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы есеп, айыптау хаттамасы, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру хаттамасы, қылмыстық теріс қылық туралы хаттама жасалған немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану үшін істі сотқа жіберу туралы қаулы шығарылған жер тергеп-тексеру аяқталған жер болып табылады (ҚР ҚПК-нің 314-бабы).

Сондай-ақ, бір адамға немесе адамдар тобына бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыпталған, олардың ең болмағанда біреуі аса ауыр деп танылған кезде істі қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сот қарайтынын, ал қылмыстық құқық бұзушылық туралы істерді ҚПК-нің 309-бабында көрсетілген қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соты қарайтының ескеру қажет.

Қылмыстық құқық бұзушылық ерекше ауыр санатқа жатпайтын және істі жеке іс жүргізуге бөлу мүмкін болмаған жағдайда мынадай істер қаралады:

- кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты - егер сыбайластар арасында әскери қызметшілер болмаса, сыбайластардың кем дегенде біреуі кәмелетке толмағандар болып табылатын істер;

- гарнизонның әскери соты - сыбайластардың кем дегенде біреуі әскери қызметші немесе ҚПК-нің 309-бабы 3 б. 2) т. көрсетілген өзге де адам болып табылатын істер.

Осылайша, соттылықты анықтау мәселесі бойынша шешім қабылдау үшін жеткіліктілік қағидаты формальды өлшемшарттармен қамтылады және прокурордың айыптауды өзгертуіне және оның жаңа айыптау актісін жасауына байланысты жағдайды қоспағанда, қылмыстық іс бойынша дәлелдеу нысанасын құрайтын мән-жайлармен жанаспайды.

Қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы іс бойынша іс жүргізуді болдырмайтын мән-жайларға (ҚР ҚПК-нің 35-бабы) немесе қылмыстық

қудалауды жүзеге асырмауға мүмкіндік беретін мән-жайларға (ҚР ҚПК-нің 36-бабы) негізделеді:

«Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауына немесе іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық белгілерінің болмауына байланысты қылмыстық істі тоқтату олардың жоқтығы дәлелденген кезде де, олардың болуы дәлелденбеген кезде де жүзеге асырылатынын, егер дәлелдемелерді жинаудың барлық мүмкіндіктері таусылған болса.

Бұдан басқа, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу, егер қылмыстық іс материалдарынан айыпталушының заңды түрде зиян келтіргені не оның әрекеті ҚР ҚК Жалпы бөлімінің ережелеріне байланысты қылмыс белгілерін және қылмыстық жауаптылық үшін негіздерді, сондай-ақ ҚР ҚК-нің Ерекше бөлімі баптарының ескертулерінде айқындалған алып қоюды болдырмайтын мән-жайлар кезінде жасалғаны көрініп тұрса, қылмыстық құқық бұзушылық құрамының әрекетінде болмағаны үшін тоқтатылуға жатады.

Мұндай жағдайларда істі басты сот талқылауында қарау басталғанға дейін оны соттан кері қайтарып алуға және ҚР ҚПК-нің 35-бабында көзделген негіздер бойынша тоқтатуға құқығы бар прокурордың ұстанымы маңызды. Прокурор істі тоқтату үшін соттан істі кері қайтарып алғаннан кейін ол бойынша жаңа сотқа дейінгі іс жүргізуге және сотқа қайта жіберуге жол берілмейді».

Қылмыстық іс жүргізу соттың қаулысымен мынадай жағдайларда:

«1) айыпталушы соттан жасырынған не оның жүрген жері басқа себептермен анықталмаған;

2) сотталушының психикасының уақытша бұзылуы немесе өзге де ауыр науқасы заңда көзделген тәртіппен куәландырылған;

3) сотталушы Қазақстан Республикасынан тыс жерде болған;

4) қылмыстық іс бойынша одан әрі іс жүргізуге уақытша кедергі келтіретін еңсерілмейтін күштің әрекеті;

5) осы Кодекстің 59-тарауында көзделген тәртіппен құқықтық көмек алуға байланысты процестік әрекеттер орындалып жатқан;

6) сотта прокурор сотталушының дәлелдемелердің заңсыз әрекеттерді қолдана отырып немесе қатыгез қарым-қатынас жасала отырып алынғаны туралы арызын қараған және оның шешіміне шағым жасалған жағдайларда, егер бұл ретте басты сот талқылауын жалғастыру мүмкін болмаса, сот қаулысымен тоқтатыла тұрады».

Сот осы қылмыстық істе қолдануға жататын заңды немесе Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін өзге де нормативтік құқықтық актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Қазақстан Республикасының Конституциялық сотына жүгінген жағдайда сот іс бойынша іс жүргізуді толық немесе тиісті бөлігінде тоқтата тұруға міндетті.

Егер Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты осы қылмыстық іс бойынша қолданылуға жататын заңды немесе өзге де нормативтік құқықтық актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсынуды басқа соттың бастамасымен іс жүргізуге қабылдаса, сот іс бойынша іс жүргізуді тараптардың өтінішхаты бойынша толықтай немесе тиісті бөлігінде тоқтата тұруға міндетті (ҚР ҚПК-нің 45-бабы).

Осылайша, осы және одан кейінгі мәселелер бойынша жеткіліктілік қағидаты қойылған мәселені шешу үшін жеткілікті деңгейде және ауқымда қылмыстық істің нақты мән-жайларын білу арқылы қалыптасады.

Мәселен, сотқа дейінгі тергеп-тексеру, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру жүргізу, іс жүргізу келісімін жасасу, медиация тәртібімен татуласуға қол жеткізу туралы келісім жасау кезінде сот отырысын тағайындауға кедергі келтіретін қылмыстық іс жүргізу заңын бұзушылықтарға жол берілмеді ме деген сұраққа жауап бере отырып, судья қорытындыға келіп, қылмыстық істің келесі кезеңге өтуі туралы да, оны прокурорға қайтару туралы да шешім қабылдай алады.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 323-бабына сәйкес, басты сот талқылауын тағайындауға кедергі келтіретін қылмыстық-процестік заңнаманы елеулі түрде бұзушылықтар анықталған, сондай-ақ олар сотқа дейінгі жеделдетілген іс жүргізу істері бойынша немесе жасалған процестік келісімдері бар істер бойынша басты сот талқылауында анықталған кезде, сот оларды жою үшін істі прокурорға қайтарады.

Қылмыстық істің нақты деректеріне сүйене отырып және оларды құқықтық біліктілікпен салыстыра отырып, судья әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру қағидаты шеңберінде уақытша шараларды қамтамасыз етуге міндетті. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 325-бабы анықтаушы, тергеуші немесе прокурор қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген залалды өтеуді және мүлікті ықтимал тәркілеуді қамтамасыз ететін шаралар қабылдамаған жағдайда, судья оларды қамтамасыз етуге қажетті шаралар қолдануды қылмыстық қудалау органдарына міндеттейді.

Тұтастай алғанда, аталған мәселелерді толығымен шешу судьяға процестік шешімдердің бірін қабылдауға мүмкіндік береді:

1) жалпы немесе қысқартылған тәртіптегі басты сот талқылауын тағайындау;

2) істі алдын ала тыңдауды жүргізу (ҚПК-нің 319-бабы).

Басты сот талқылауын тағайындау туралы судьялық шешім сотқа дейінгі іс жүргізу барысында ҚПК-нің процеске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі барлық талаптары сақталды және істі сотта қарауға кедергі келтіретін өзге де мән-жайлар жоқ деген қорытындының негізінде қабылданады.

Тиісінше, басты сот талқылауын тағайындау туралы қаулыда:

1) сотталушы болып табылатын адамды көрсету;

2) ол сотқа берілген қылмыстық заңды дәл көрсету;

3) бұлтартпау шарасы мен азаматтық талап қоюды қамтамасыз ету шараларын сақтау, олардың күшін жою, оларды өзгерту немесе таңдау және ықтимал тәркілеу туралы шешім;

4) процеске қатысушылардың қарсылық білдірулері, өтінішхаттары мен өзге де мәлімдемелері бойынша шешімдер;

5) айыпталушының таңдаған адамын қорғаушы ретінде жіберу немесе алдыңғысына қорғаушы тағайындау туралы шешім;

6) басты сот отырысына шақырылуға жататын адамдардың тізбесі қамтылуға тиіс. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында айғақтары сақтауға қойылған адамдар сот отырысына шақырылмайды;

7) заң сотталушының ісін сырттай қарауға жол беретін жағдайда істі оның қатысуынсыз тыңдау туралы шешім;

8) басты сот талқылауының орны мен уақыты туралы мәліметтер;

9) осы Кодексте көзделген жағдайларда, істі жалпы немесе қысқартылған тәртіппен, ашық немесе жабық сот отырысында қарау туралы шешім;

10) сот ісін жүргізу тілі туралы шешім;

11) запастағы судья туралы шешім қамтылуға тиіс.

Егер іс бойынша алдын ала тыңдау жүргізілсе, басты сот отырысын тағайындау туралы қаулыда талқылауға қойылған мәселелер жөніндегі шешімдер көрсетілуге тиіс.

Алдын ала тыңдауды міндетті түрде өткізудің абсолютті негізі қылмыстық әрекетті аса ауыр қылмыс ретінде саралау болып табылады. Басқа қылмыстық істерге қатысты алдын ала тыңдау соттылығы бойынша істі жіберу, істі прокурорға жіберу, істі тоқтату, іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру, қылмыстық істерді қосу және бөлу, сондай-ақ тараптардың өтініштерін қарау туралы шешім қабылдау қажет болған кезде өткізіледі.

Жеткіліктілік қағидатын қозғайтын маңызды процестік кепілдіктердің бірі алдын ала тыңдау барысында судья Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген аса ауыр қылмысты жасады деп, сондай-

ақ 116 (екінші және үшінші бөліктерінде), 125 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 128 (төртінші бөлігінің 1) тармағында), 132 (бесінші бөлігінде), 135 (төртінші бөлігінің 1) тармағында), 146 (екінші және үшінші бөліктерінде), 160, 163, 164 (екінші бөлігінде), 168, 249 (екінші бөлігінде), 317 (төртінші бөлігінде), 335 (төртінші бөлігінде), 337 (төртінші және алтыншы бөліктерінде), 345 (төртінші бөлігінде), 345-1 (төртінші бөлігінде), 346 (бесінші және алтыншы бөліктерінде), 380-1 (екінші бөлігінің 6) тармағында) -баптарында көзделген қылмыстарды жасады деп айыпталатын сотталушыдан оның ісін алқабилердің қатысуымен қарау туралы өтінішхатының бар-жоғы туралы, егер мұндай өтінішхат мәлімделген болса, оның өз өтінішхатын қолдайтынын-қолдамайтынын анықтайды. Мұндай өтінішхат:

«1) төтенше ахуал жағдайларында және жаппай тәртіпсіздіктер барысында жасалған адам өлтіру;

2) бейбітшілікке және адамзат қауіпсіздігіне қарсы, конституциялық құрылыс негіздеріне және мемлекет қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар;

3) террористік және экстремистік қылмыстар;

4) соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында жасалған әскери қылмыстар;

5) қылмыстық топ құрамында жасалған қылмыстар;

6) кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы аса ауыр қылмыстар туралы істерді қарау жағдайында сұратылмайды».

Егер алдын ала тыңдау барысында прокурор айыптауды өзгертсе, ол жаңа тұжырымдауды сотқа жазбаша түрде ұсынады және судья мұны қаулыда көрсетеді. Егер прокурордың айыптауды өзгертуі соттылықтың өзгеруіне әкеп соқса, судья істі айыптау актісін, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру хаттамасын, айыптау хаттамасын қайта жасау және істі соттылығы бойынша жіберу үшін прокурорға қайтарады.

Алдын ала тыңдау кезінде нақты деректерді зерттеу айыптауды өзгертуге және сотқа жазбаша нысанда жаңа тұжырым енгізуге құқығы бар прокурордың ұстанымының өзгеруіне әкелуі мүмкін. Прокурордың айыптауды өзгертуі соттылықты өзгертуге әкеп соқса, судья айыптау актісін, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру хаттамасын, айыптау хаттамасын және істі соттылығына жіберу үшін істі прокурорға қайтарады.

Сонымен, жеткіліктілік қағидаты негізгі сот талқылауын тағайындау сатысындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретінде қылмыстық процестің осы сатысында шешілетін, тиісті процестік шешімдерді қабылдау үшін қажетті мәселелердің сандық және сапалық сипаттамаларын анықтайды.

Басты сот талқылауын тағайындау сатысында дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық істің жазбаша материалдарын ресми критерийлермен салыстыру үшін оларды тануды шектейді, сот танымының жалпы шарттары – ауызша және жеделдікті сақтай отырып, тараптардың бәсекелестік және тең құқықтылық қағидастары негізінде істі мәні бойынша қарауға, негізгі сот талқылауына кірісуге мүмкіндік береді.

Демек, басты сот талқылауын тағайындау сатысында дәлелдеу жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидатын ұстану кәсіби және білікті судьяның санасында қылмыстық іс бойынша айыптау жағының қалыптасуын жоққа шығарады. Бұл жағдайда жеткіліктілік қағидаты сотқа дейінгі және сот өндірісі арасындағы көпірді құрайды және негізінен қылмыстық қудалау органының айыпталушыға қатысты біржақты ұстанымын жоюға бағытталған, бұл процестік үнемділікті сақтауға және сот ресурстарын заңсыз әрекеттерге ысырап етпеуге мүмкіндік береді.

2.3. Істің мәні бойынша қараудың сот сатысында дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты

Істі қараудың сот сатысында дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидатын іске асыру негізгі сот талқылауының шекарасымен айқындалады. Сонымен, ҚР ҚПК 340-бабына сәйкес, басты сот талқылауы тек сотталушыға қатысты және ол сотқа тартылған айыптың шегінде жүргізіледі. Бұл ретте, егер бұл айыпталушының қорғану құқығын бұзбайтын болса, айыпты өзгертуге жол беріледі.

Бұл сотқа дейінгі іс жүргізумен салыстырғанда істі мәні бойынша қарау және прокурордың айыпталушыны сотқа тартуы кезінде басты сот талқылауында дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидатын жүзеге асыру арасындағы түбегейлі айырмашылықты білдіреді.

Осыған байланысты негізгі критерий, Ю.В. Корневский дұрыс атап өткендей, қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңдерінің негізгі міндетін анықтауды жақтайды, ол қылмыс пен кінәлілер туралы мейлінше толық мәліметтерді дер кезінде іздестіру, алу, жинақтаудан тұрады. жинақталған дәлелдемелерді жан-жақты зерттеу, оларды салыстыру, сыни тұрғыдан түсіну және бағалау [51].

Осы теориялық ұстанымды талдай және синтездей отырып, алдын ала тергеу сатысындағы жеткіліктілік қағидатының қасиеттерін оның негізгі сот талқылауы сатысындағы қасиеттеріне қатысты анықтау өте қиынды. Осылайша, алдын ала тергеу сатысында *de jure* дәлелдеуге жататын, дәлелдеу пәніне кіретін барлық мән-жайлар, ал *de facto* басым бөлігінде айыптау ауыртпалығын көтеретін мән-жайлар зерттеледі. Басты сот талқылауында жеткіліктілік қағидатының қасиеттері тереңдей түседі, себебі сот айыптаушы тараптың да, қорғаушының да ұстанымдарын мұқият зерттейді [52].

Бірінші сатыдағы қылмыстық істерді қарау кезінде сот қызметінің сипаты туралы мәселе қылмыстық процесс теориясындағы ең даулы мәселелердің бірі

болып табылады. Атап айтқанда, кейбір авторлар соттың дәлелдемелік қызметінде ешқандай шектеулер жоқ деп санайды, өйткені ол істің барлық материалдарын, сондай-ақ тараптар ұсынған дәлелдемелерді заңға сәйкестігі мен дұрыстығын тексеріп, содан кейін нәтижелерді хаттамада көрсетуге міндетті [53].

Осы себепті В.Л. Будников мүлдем дұрыс пікірде, сот қылмыстық істі дұрыс және әділ шешу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға, сондай-ақ тараптардың іс жүргізу құқықтарын жүзеге асыруында тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге міндетті екеніне назар аударады [15].

Сот шешімінің негізділігін анықтау оның қорытындысының істің нақты мән-жайларына сәйкестігінде. Бұл шешімнің дәлелдеу бөлігінде көрсетілуі керек, онда сот өз үкімін, істің дәлелденген немесе дәлелденбеген фактілеріне сенетіндігін, сондай-ақ дәлелдемелердің дұрыстығына немесе сенімсіздігіне сенімін, сондай-ақ оның дәлелдеу үшін жеткілікті екендігін түсіндіреді [15].

Бұл позицияға қарсыластардың пікірінше, жарыспалы сот ісін жүргізу қағидасы бойынша, қылмыстық істің барлық мән-жайларын толық көрсетпесе де, тараптар ұсынған материалдарды ғана басшылыққа алу қажет [56]. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі бәсекелестік сипатының салдары ретінде соттың енжарлығы дәлелдемелерді зерттеу кезінде көрінуі тиіс [57].

Бәсекелесу қағидатына сәйкес сот дәлелдеуге қатысудан шеттетіледі және тараптар ұсынған дәлелдемелерге толығымен сүйенеді және қабылданған шешімдер үшін жауап бермейді. Айыптаушы және қорғаушы тараптың сот талқылауы барысында дәлелдемелерді ұсынуға және өз қорытындыларын дәлелдеуге мүмкіндігі бар. Сонымен бірге, қорғаушы тарабы қылмыс ашылмаған және кінәлі анықталмаған жағдайға қанағаттанады [58].

Мұндай жағдайларда судья өзінің белсенді рөлін жоғалтып, бейтарап арбитр рөліне ауысады. Ол жаңа дәлелдемелерді жинауды бастауға, айыпталушыға қарсы айыптау немесе ақтаушы дәлелдемелерді, сондай-ақ оның

жауапкершілігін ауырлататын немесе жеңілдететін мән-жайларды анықтауға міндетті емес [59].

Сонымен бірге ҚР ҚПК-нің 331-бабына сәйкес, сот талқылауының дереу және ауызша болуы басты сот талқылауының негізгі жалпы шарты болып табылады. Осылайша, сот өндірісінде іс бойынша барлық дәлелдемелер тікелей зерттеуге жатады. Осыған байланысты сот сотталушының, жәбірленушінің, куәлардың айғақтарын тыңдауға, сарапшылардың қорытындыларын оқып, зерделеуге, заттай дәлелдемелерді зерделеуге, хаттамалар мен басқа да құжаттарды оқуға, дәлелдемелерді зерттеу жөніндегі басқа да сот әрекеттерін жүзеге асыруға тиіс.

Осыған байланысты үкім тек сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге, ал қысқартылған сот тергеп-тексеруі бойынша - тергеу және анықтау барысында алынған және тараптар сотта дауланбаған дәлелдемелерге негізделуі мүмкін [7].

Мұндай жағдайда судья белсенді рөл атқаруын тоқтатып, бейтарап медиаторға айналады. Ол өз бетінше жаңа дәлелдемелерді жинауға, айыптау және ақтау фактілерін анықтауға, айыпталушының жауапкершілігін жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайларды ескеруге міндетті емес.

Егер тараптардың процестік мүмкіндіктері тең болса, онда олар ақпаратқа бірдей қол жеткізуге, өз мүдделерін білдіруге тең құқықтарға, соның ішінде куәларды шақыруға және сотта өз айғақтарын ұсыну мүмкіндігіне ие болуы керек. Сот куәлардың және сот талқылауына басқа да қатысушылардың сөздерін, дәлелдерін және дәлелдемелерін тең қарсылық білдіру және қайта шығару мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс. Сот талқылауы барысында тараптар іс бойынша түсініктеме беруге құқылы.

Сот талқылауы дәлелдемелерді зерттеу мен бағалауға соттың белсенді қатысуын көздейді. Бұл тұрғыда сот талқылауы барысында сотталушыға, куәға, жәбірленушіге және сарапшыға сұрақтар қоюға құқылы. Бұл сотқа

дәлелдемелерді тексеру және бағалау үшін қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, сот сот сараптамасын тағайындауға құқылы. Бұл сот негізделген шешім қабылдау үшін қажетті арнайы ақпаратты жинай алатынын білдіреді. Сот сараптамасы фактілерді тексеру, істің нақты аспектілерін анықтау немесе белгілі бір оқиғалардың себептері мен салдарын анықтау үшін жүргізілуі мүмкін.

Сот заттай дәлелдемелерді зерттеуге де қатыса алады. Тексеру сотқа ұсынылған дәлелдемелермен, олардың жай-күйімен және сипаттамаларымен тікелей танысуға мүмкіндік береді. Бұл сотқа олардың маңыздылығы мен сенімділігін жақсырақ бағалауға көмектесуі мүмкін.

Бұл шаралардың барлығы сотқа істің мән-жайын жақсы білуге, дәлелді және әділ шешім қабылдауға көмектеседі [61].

Кінәні қабылдау кінәсіздік презумпциясымен сипатталады, бірақ бұл сот тек расталған дәлелдемелерді електен өткізуге мүмкіндік береді дегенді білдірмейді.

Сот жүйесі ұсынылған дәлелдер негізінде әділ және дұрыс шешім шығаруға ұмтылады. Бұл процесте дәлелдемелердің рұқсат етілгендігі, сенімділігі және жеткіліктілігі критерийлері маңызды рөл атқарады.

Сот заңдылық, негізділік және әділдік критерийлеріне сәйкес дәлелдемелерді жинайды және талдайды. Шешім қабылдаған кезде сот іс бойынша тергеу органдары белгілеген барлық қағидатты маңызды мән-жайларды ескереді және оларды сот талқылауына қатысушылар ұсынған дәлелдемелермен салыстырады.

Айта кететін жайт, сот дәлелдемелерді өз бетінше бағалайды және оның қаншалықты заңдық маңызы бар екенін және шешімге ықпал ететінін анықтайды. Сондай-ақ сот тараптардың сот талқылауы барысында айтқан барлық дәлелдері мен уәждерін де қарайды.

Соның нәтижесінде сот әрбір дәлелдеменің істің мәнмәтінінде қабылданатындығы, сенімділігі мен жеткіліктілігі сияқты қасиеттерін анықтап, осы бағалар негізінде және кінәсіздік презумпциясы қағидатына сәйкес негізді және әділ шешім шығарады [62].

Сот өндірісі барлық тараптардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету және ұсынылған дәлелдемелердің негізінде әділ шешім шығаруға бағытталған. Сот процесі тараптардың теңдігі қағидасына негізделеді және судья бұл процестің тәуелсіз және бейтарап қатысушысы болып табылады.

Судья дәлелдемелерді жинауға және бағалауға, олардың рұқсат етілгендігі мен сенімділігін анықтауға құқылы. Ол сондай-ақ жаңа дәлелдемелерді, соның ішінде куәлардың мәлімдемелерін немесе сарапшылардың қорытындыларын сұрауды мақұлдауға немесе қабылдауға құқылы. Дегенмен, судья заңды қатаң басшылыққа алып, өз шешімдерін қабылдаған кезде қылмыстық сот төрелігінің мақсаты мен қағидаттарын ескеруі қажет.

Судьяның кінәлі немесе кінәсіздігі туралы шешім қабылдауы оның тергеуді жеке өзі жүргізетінін немесе дәлелдемелерді жинауға белсенді қатысқанын білдірмейді. Оның рөлі ұсынылған дәлелдемелерді талдау және бағалау және осы бағалаулар мен сот нормаларын қолдану негізінде шешім қабылдау болып табылады.

Осылайша, судья тәуелсіз және сот процесінде негізгі өкілеттіктерге ие, бірақ оның рөлі белгіленген іс жүргізу нормаларымен және қылмыстық сот төрелігінің қағидаттарымен шектеледі.

Сот талқылауы барысында судья ұсынылған дәлелдемелерді өз бетінше тексеруге және оны заңға және өзінің ішкі сеніміне сәйкес бағалауға құқылы. Айта кететін бір жайт, судья бейтарап бақылаушы емес, процестің белсенді қатысушысы, дәлелдемелерді жинап, талдап, шешім қабылдап, істің дұрыс шешілуін қамтамасыз етеді.

Осыдан «дәлелдемелерді алдын-ала тергеуде бағалау нәтижесі дәлелдемелер жиынтығына негізделген және заң мен ар-ожданға сүйене отырып, ішкі сенімі бойынша тәуелсіз тексеру мен бағалауды жүзеге асыратын тәуелсіз сот үшін міндетті емес» деген тұжырым шығады [63].

Осы тұрғыда қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелері мен соттың қарауының арақатынасы туралы дау айта отырып, А.А. Хмыров келесіні атап өтеді: «Дәлелдемелерді тексеру барысында сот өз қалауы бойынша алынған мәліметтердің дұрыстығына әсер ету мүмкіндігі мен дәрежесін бағалау үшін дәлелдемелерді қалыптастыру шарттарын анықтай алады. Ол сондай-ақ дәлелдемелердің рұқсат етілу шарттарының сақталуын тексереді: дәлелдеу субъектілерінің заңдылығы, дәлелдемелерді тиісті көзден алу, тергеу әрекеттерін дұрыс таңдау және оларды өндірудің процедуралық ережелерін сақтау. Тергеу әрекеттерін жүргізу ережелерінен ауытқуларды анықтай отырып, сот мұндай бұзушылықтардың маңыздылығын, олардың алынған ақпараттың дұрыстығына, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына әсер ету дәрежесін, сондай-ақ жол берілген бұзушылықтарды процестік құралдармен түзету немесе толықтыру мүмкіндігін бағалайды. Сот дәлелдемелерді түсіндіруде де еркін: ол осы дереккөзде істі дұрыс қарау және шешу үшін маңызы бар нақты фактілер туралы мәліметтер бар-жоғын немесе дереккөзде тек болжамдар, тұжырымдар, пікірлер, жалпыға ортақ сілтемелер және т.б. бар-жоғын дербес шешеді. Сайып келгенде сот өз қалауы бойынша нақты дәлелдемені жарамды деп таниды немесе мойындамайды» [64].

Сот сотталушыны қылмыс жасады деп айыптайтын дәлелдемелерді ғана емес, сонымен бірге оны ақтайтын немесе жеңілдететін дәлелдемелерді де ескеруі тиіс. Сонымен қатар, сот айыпты дәлелдеуге міндетті емес, оның міндеті - жиналған дәлелдемелердің негізінде заңды және негізделген шешім қабылдау. Сот талқылауы тікелей және ауызшалық қағидатын сақтай отырып жүргізіледі, ал соттың белсенді рөлі дәлелдемелерді жинау және талдау, шешім қабылдау және істі әділ шешуді қамтамасыз ету болып табылады [65].

Сот айыптау және қорғау тарапы ұсынған дәлелдемелерді белсенді түрде зерттеуге, олардың сенімділігі мен жол берілетіндігін тексеруге, сондай-ақ қылмысты дұрыс саралау және жаза тағайындау үшін қажетті сотталушының жеке басы туралы мәліметтерді сұратуға міндетті. Алайда сот сотталушының кінәсін растайтын қосымша дәлелдемелерді жинамауы керек, бұл алдын ала тергеудегі кемшіліктерді өтеуі мүмкін [66].

Егер сот талқылауы барысында айыпталушы тарап сотталушының кінәсін жеткілікті түрде дәлелдей алмаса немесе прокурор айыптауды қолдаудан бас тартса, сот айыпталушыны ақтау немесе қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы шығаруға міндетті. Мұндай жағдайларда сотталушының кінәлілігіне бұлтартпас күмәндар болса, олар оның пайдасына түсіндіріледі.

Диалектикалық заңға сәйкес, дәлелдер жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық жағы қылмыстық іс бойынша негізгі сот ісін жүргізу сатысында қабылданған шешімдерде объективті шындықты көрсетуге мүмкіндік беретін сандық белгілер арқылы көрінеді. Алайда, бұл біздің жеткіліктілік қағидатының сапалық және сандық жағын тек айыпты үкімнің шешіміне дейін төмендететін ғылыми ұстаныммен келісеміз дегенді білдірмейді [67].

Мұндай келіспеушілік қылмыстық процестің диалектикалық сипатына, қылмыстық істі қарау барысында белгілі бір шешімдерді қабылдау арқылы жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамаларының тұрақты өзгеруіне, бұл жағдайда ашық сот талқылауына негізделеді.

Бұл сценарийде жеткілікті дәлелдемелермен белгіленген дәлелдеу шегі сотта айыптауды қолдайтын мемлекеттік айыптаушының тікелей шешімімен анықталады.

Сот талқылауынан кейін мемлекеттік айыптаушы сотта зерттелген дәлелдемелер сотталушыға тағылған айыпты растау үшін жеткіліксіз деген қорытындыға келуі мүмкін. Прокурор, сондай-ақ зерттелген дәлелдемелердің қылмыс жасалмағаны, қылмыс құрамының жоқтығы немесе сотталушының оны

жасауға қатысы жоқтығы туралы қорытынды жасауға жеткілікті екендігін де анықтай алады.

Алайда, басты сот талқылауындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты айыптау немесе ақтау үкімі мазмұнында толық жүзеге асады.

Осыған байланысты Н.С. Манова мен Е.В. Пантелееваның «белгілі бір дәрежеде сот шешімдері қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың барлығының қызметінің нәтижелерін көрсетеді, тек соттың ғана емес, сонымен бірге сот ісін жүргізуге қатысушылардың барлығының іс жүргізу қызметінің сапасына, оның ішінде алдыңғы сот талқылауына байланысты. Сот қабылдаған шешім көбінесе сот талқылауына қатысушылардың белсенділігіне, тараптардың сотқа беретін «бастапқы деректеріне байланысты» [68].

Осыған ұқсас ұстанымды М.В. Беляев қылмыстық сот ісін жүргізудегі сот шешімі қылмыстық процестің әртүрлі сатыларында соттың қызметін жүзеге асыру құралы болып табылатынын, демек, шоғырланған түрде бүкіл қылмыстық процестің қылмыстық іс жүргізу қызметін көрсететінін атап көрсетеді. Басқаша айтқанда, сот шешімі қылмыстық процеске барлық қатысушылардың қызметінің нәтижелерін жанама түрде көрсетеді, істің мән-жайын анықтаудағы және оларға құқықтық баға берудегі соттың логикалық қызметін ашады [69].

Осылайша, критериалды талдау сотқа дейінгі іс жүргізу сатысымен салыстырғанда негізгі сот талқылауы сатысындағы дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамаларының басты айырмашылығы істі тағылған айыптың шегіне байланысты мәні бойынша қарау шекаралары болып табылатынын көрсетті.

Тиісінше, негізгі сот талқылауындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамалары дәлелдемелерге кешенді көзқарас шеңберінде тараптар ұсынған дәлелдемелерді соттың тікелей зерделеуімен және бағалауымен анықталады.

Бұл ретте тұтастай алғанда қылмыстық процестің диалектикалық сипатына және атап айтқанда жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамаларын қалыптастыруға сүйене отырып, жеткіліктілік қағидаты әрбір аралық сот шешімін қабылдау процесінде іске асырылатынын, ал оның толық іске асырылуын соттың қорытынды шешімінде – айыптау немесе ақтау үкімінде табатынын ерекше атап өткен жөн.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің зерттеулеріміз келесі теориялық қорытындыларға, практикалық нәтижелерге және ұсыныстарға келуге мүмкіндік береді.

1. Жеткіліктілік қағидаты қылмыстық-процестік заңының дербес бабы түрінде өзінің ресми заңды көрінісіне ие емес. Алайда, оның мазмұны басқа процестік нормалардың, дәлірек айтсақ, қағидатының ережелеріндегі элементтердің жиынтығына байланысты: істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу және дәлелдемелерді ішкі наным бойынша бағалау. Жеткіліктілік қағидатының жекелеген элементтері қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қағидатында, кінәсіздік презумпциясы қағидатында қамтылған.

Бұдан басқа, бұл элементтер қылмыстық істерді біріктіру мен бөлудің, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізудің басталуының, іс жүргізу мерзімдерінің, қылмыстық істердің тергелуінің, жария және жария емес тергеу әрекеттерінің процестік нысанын айқындайтын, сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушылардың процестік мәртебесін айқындайтын қылмыстық-процестік заңының нормаларында бар.

Қылмыстық процестегі дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты дәлелдеу шектерінің маңызды жағы болып табылады. Қылмыстық процестегі жеткіліктілік критерийлері сандық және сапалық сипаттамалар екенін ескеру қажет. Жеткіліктіліктің сандық жағы дәлелдердің белгілі бір жиынтығымен анықталады, ал сапалық білім алынған білімнің дұрыстығын білдіреді.

Жеткіліктілік қағидаты қылмыстық процестің нақты танымдық мәселесін шешу үшін сенімді білімді анықтайтын дәлелдер жиынтығын түсіну керек.

2. Ақиқатқа жету дәлелдеудің мақсаты болып табылады, өйткені ақиқат дұрыс және негізделген процессуалдық шешімдер қабылдауға негіз болады. Дәлелдеу - бұл бар нұсқаны тексеруге немесе растауға мүмкіндік беретін

дәлелдер мен дәлелдермен жұмыс істеу процесі. Дәлелдеудің негізгі мақсаты - шындықты анықтау немесе жалғандықты жоққа шығару.

Ақиқат - бұл мәлімдеменің немесе пайымдаудың шындыққа сәйкестігі. Ол фактілерге, тексерілетін деректерге, логикалық пайымдауларға және эмпирикалық бақылауларға негізделген. Демек, дәлелдеу процесінде ақиқатқа жетуге ұмтылу қылмыстық іс аясында дәлірек және объективті білімге ұмтылуды білдіреді.

Қылмыстық-процестік дәлелдеудің мақсаты ретінде шындыққа қол жеткізу келесі факторларға байланысты:

- қылмыстық іс бойынша шешім қабылдаудың заңдылығы мен негізділігі. Сенімді білім іс бойынша дұрыс шешім қабылдаудың ажырамас негізі болып табылады. Күмәнді және нәтижесіз фактілер, болжамдар негізінде қабылданған шешім қате және дұрыс емес болуы мүмкін;

- қате мәлімдемелерді алып тастау. Процедуралық дәлелдеуді жүзеге асыру жалған немесе қате мәлімдемелерді, тергеу нұсқаларын жоққа шығаруға немесе теріс шығаруға мүмкіндік береді. Объективті шындық – бұл дұрыс емес білімді жоюдан кейін қалады;

- білімнің диалектикалық дамуы. Қылмыстық-процестік дәлелдеудің мақсаты ретінде шындыққа ұмтылу қылмыстық процесті жүргізетін субъектіге ілгері жылжуға, қолда бар білімді дамытуға және қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жаңа дәлелдерді жинау және зерттеу іс бойынша білімді кеңейтуге және объективті шындықты түсінуді жақсартуға мүмкіндік береді.

Осы ретте шындыққа қол жеткізу күрделі болуы мүмкін және сотқа дейінгі тергеу мерзімдерімен ұсынылғаннан гөрі көп уақытты қажет ететінін мойындау керек, өйткені тергеу қарсылыққа немесе қандай да бір тиісті білімнің болмауына тап болуы мүмкін. Осы себепті дәлелдеудің әрбір субъектісі өзінің іс жүргізу қызметімен іс бойынша объективті (материалдық)

шындыққа қол жеткізуге ұмтылуға, оны дәлелдеудің басым мақсаты ретінде қудалауға міндетті.

Бұл мақсатқа қол жеткізу дәлелдеу жүйесін реттеуші ретінде әрекет ететін жеткіліктілік қағидатын сақтай отырып қана мүмкін болады, өйткені ол қате және жалған фактілерді, болжамдар мен болжамдарды жоққа шығаруға, күмәнді жоюға, сондай-ақ сенімді білімді, дұрыс ішкі сенімділікті қалыптастыруды қамтамасыз етуге және сол арқылы қылмыстық-процестік дәлелдеу мақсатына – іс бойынша объективті шындыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

3. Осылайша, сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталу сатысына қатысты дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін белгілеумен анықталады. Мұндай сәйкестендіру қылмыстық істің одан әрі қозғалысы туралы мәселені шешуге және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің одан әрі барысына кірісуге, қылмыстық істі өз өндірісіне қабылдау туралы мәселені айқындауға немесе тергеу мен соттылық бойынша беруге не мүмкін болса, қылмыстық істі тоқтату туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында дәлелдеу жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар/жоқтығы туралы сенімді тұжырымдарға әкелетін қорытындылар арқылы жүзеге асырылады.

Демек, сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде жеткіліктілік қағидатын іске асыру шегін одан әрі кеңейту процестік шешімдерді негіздеуге мүмкіндік беретін нақты деректердің болуымен байланысты:

- бұлтартпау шарасын қолдану туралы;
- адамды күдікті деп тану;
- күдіктінің әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануы туралы;

- күдіктінің әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануын өзгерту немесе толықтыру туралы;

- тергеу әрекеттерінің аяқталуы және сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы хаттама жасау туралы.

Бұл ретте қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайларды сенімді белгілеу материалдық қылмыстық құқық нормаларын қолдануды жүзеге асыру арқылы нақты деректердің сандық және сапалық сипаттамаларының арақатынасы арқылы жүзеге асырылады.

4. Жеткіліктілік қағидаты негізгі сот талқылауын тағайындау сатысындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретінде қылмыстық процестің осы сатысында шешілетін, тиісті процестік шешімдерді қабылдау үшін қажетті мәселелердің сандық және сапалық сипаттамаларын анықтайды.

Басты сот талқылауын тағайындау сатысында дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидаты қылмыстық істің жазбаша материалдарын ресми критерийлермен салыстыру үшін оларды тануды шектейді, сот танымының жалпы шарттары – ауызша және жеделдікті сақтай отырып, тараптардың бәсекелестік және тең құқықтылық қағидаттары негізінде істі мәні бойынша қарауға, негізгі сот талқылауына кірісуге мүмкіндік береді.

Демек, басты сот талқылауын тағайындау сатысында дәлелдеу жүйесін реттеуші ретінде жеткіліктілік қағидатын ұстану кәсіби және білікті судьяның санасында қылмыстық іс бойынша айыптау жағының қалыптасуын жоққа шығарады. Бұл жағдайда жеткіліктілік қағидаты сотқа дейінгі және сот өндірісі арасындағы көпірді құрайды және негізінен қылмыстық қудалау органының айыпталушыға қатысты біржақты ұстанымын жоюға бағытталған, бұл процестік үнемділікті сақтауға және сот ресурстарын заңсыз әрекеттерге ысырап етпеуге мүмкіндік береді.

5. Осылайша, критериалды талдау сотқа дейінгі іс жүргізу сатысымен салыстырғанда негізгі сот талқылауы сатысындағы дәлелдеу жүйесінің реттеушісі ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамаларының

басты айырмашылығы істі тағылған айыптың шегіне байланысты мәні бойынша қарау шекаралары болып табылатынын көрсетті.

Тиісінше, негізгі сот талқылауындағы дәлелдемелер жүйесін реттеуші ретіндегі жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамалары дәлелдемелерге кешенді көзқарас шеңберінде тараптар ұсынған дәлелдемелерді соттың тікелей зерделеуімен және бағалауымен анықталады.

Бұл ретте тұтастай алғанда қылмыстық процестің диалектикалық сипатына және атап айтқанда жеткіліктілік қағидатының сапалық сипаттамаларын қалыптастыруға сүйене отырып, жеткіліктілік қағидаты әрбір аралық сот шешімін қабылдау процесінде іске асырылатынын, ал оның толық іске асырылуын соттың қорытынды шешімінде – айыптау немесе ақтау үкімінде табатынын ерекше атап өткен жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ

1. Хан В.В. Квалификационные основания типологии понимания принципов уголовного процесса // Вестник уральского юридического института МВД России. – № 4 (36). – 2022. – С. 47
2. Хан В.В. Конституционные основы уголовного правосудия Казахстана: Учебное пособие / Под ред. М.Ч. Когамова – 2-е изд., перераб. и доп. – Талдыкорган, 2016. – С. 39-43, 68-77.
3. См.: Миньковский Г.М. Пределы доказывания в советском уголовном процессе. М.: Госюриздат, 1956. – С. 4; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М., 1968. – С. 361; Рахунов Р.Д. Предварительное расследование в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. М.: Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР, 1953. С. 12
4. Ульянова Л.Т. Предмет доказывания и доказательства в уголовном процессе России: Учебное пособие. – М.: Издательский Дом «Городец», 2008. - С. 65.
5. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и форма. М., 1976. С, 18.
6. Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования: монография / С.А. Шейфер. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2022. - С. 86.
7. Когамов М.Ч, Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Том 1. Общая часть. – 2-е изд., доп. и перераб. – Алматы: Жеті Жарғы, 2018. - С. 570-571
8. Левченко О.В. Система средств познавательной деятельности в доказывании по уголовным делам и ее совершенствование: автореф. докт. юрид. наук: 12.00.09. Краснодар, 2004. – С. 11.

9. Лазарева В.А. Доказывание в уголовном процессе: учеб.-практич. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2010. – С. 142.

10. Зотов Д.В. Пределы доказывания в уголовном процессе: формально-количественное исследование // Вестник СамГУ. – 2014. - № 11/2 (122). – С. 64.

11. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: учебник для вузов / под общ. ред. А.В. Смирнова. – 7-е изд., перераб. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2017. – С. 199.

12. Пелих И.А. Понятие пределов доказывания // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2014. – С. 204.

13. Костенко Р.В. Оценка уголовно-процессуальных доказательств: монография. – М.: Юрлитинформ, 2012. - С. 103-104.

14. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.

15. Бойченко О.И. Пределы доказывания по уголовным делам: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Краснодар, 2017. – С. 29.

16. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231#z3756>

17. Ларин, А.М., Мельникова, Э.Б., Савицкий, В.М. Уголовный процесс России. Лекции-очерки / А.М. Ларин, Э.Б. Мельникова, В.М. Савицкий / Под ред. В.М. Савицкого. – М.: БЕК, 1997. – С. 88.

18. См.: Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1. Москва: Наука, 1966. С. 361-372; Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. - М.: Изд-во академии наук СССР, 1955. - С. 269; Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / М.С. Строгович; отв. ред. Н. Н. Полянский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 276 с.

19. Гавриленко А.А. Обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого и предмет доказывания // Сибирский юридический вестник. - № 4 (35). – 2006. С. 92.

20. Саубанов А.Ф. Соотношение предмета и пределов доказывания по ст. 290 УК РФ (получение взятки) // Научные высказывания. 2022. №5 (13). URL: <https://nvjournal.ru/article/108-cootnoshenie-predmeta-i-predelov-dokazivaniya->

21. Фаткуллин, Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф.Н. Фаткуллин; науч. ред. Я.С. Аврах. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 48-49; Зинатуллин, З.З., Егорова, Т.З., Зинатуллин, Т.З. Уголовно-процессуальное доказывание: концептуальные основы. Монография / З.З. Зинатуллин, Т.З. Егорова, Т.З. Зинатуллин. – Ижевск: Детектив-Информ, 2002. – С. 27-28; Чирков, Ф.В. Оценка доказательств в ходе окончания предварительного следствия: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чирков Филипп Викторович. – Краснодар, 2012. – С. 11-12; Кочкина, М.А. Оценка достаточности доказательств на этапе окончания предварительного расследования по уголовному делу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Кочкина Мария Алексеевна. – М., 2015. – С. 55-56.

22. Пелих И.А. Классификация фактов, входящих в предмет доказывания, и их влияние на изменение пределов доказывания // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2015. № 4 (45). С. 194.

23. Власова С.В. Определение предмета доказывания как элемента уголовно-процессуального доказывания // Ученые записки Санкт-Петербургского имени В.Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. – № 3 (32). – 2008. – С. 238-239.

24. Смирнова И.С. Предмет доказывания по сложному уголовному делу // Вестник Омской юридической академии. – 2013. – № 2 (21). – С. 122

25. Брянская Е.В. Предмет доказывания в квалификации преступного деяния // Сибирский юридический вестник. - № 4 (75). – 2016. – С. 96-97.

26. Плотникова А.В. Проблема универсальности предмета доказывания // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2007. № 3 (12). С. 152-153
27. Пелих И.А. Структура предмета доказывания и ее влияние на пределы доказывания // Судебная власть и уголовный процесс. – 2016. – № 1. – С. 114.
28. Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – С. 19.
29. Золотов М.А., Писарев Е.В. Истина как цель уголовно-процессуального доказывания // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – № 1. – Том 2. – 2017. // <https://cyberleninka.ru/article/n/istina-kak-tsel-ugolovno-protsessualnogo-dokazyvaniya>
30. Бойченко О.И. Пределы доказывания по уголовным делам: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Бойченко Олег Игоревич. – Краснодар, 2017. – С. 54
31. Ривлин А.Л. Предмет допроса в советском уголовном процессе // Ученые записки Харьковского юридического института. – Харьков, 1940. – № 2. – С. 108.
32. Перлов И.Д. Судебное следствие в советском уголовном процессе. – М., 1955. С. 26-27
33. Шарипова А.Б. Объективная истина как цель доказывания // Вестник КазНУ. Серия юридическая. № 1 (81). 2017. С. 315-316
34. Давыдова Н.Н. Цели доказывания в уголовном процессе России // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – № 6 (107). – 2015. – С. 174.
35. Пиголкин А.С. Изучение фактических данных и обстоятельств дела при применении НОРМ, права // Советское государство и право. – № 9, 1968. – С.38.

36. Никитаев В.В. Проблемные ситуации уголовного процесса и юридическое мышление // Состязательное правосудие. Труды научно-практических лабораторий. М.: Изд-во Междунар. ком. содействия правовой реформе, 1996. Вып. 1. Ч. II. С. 301.

37. Пастухов, П.С. Модернизация уголовно-процессуального доказывания в условиях информационного общества: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 / Пастухов Павел Сысоевич. – М., 2015. – С. 14.

38. Якубович Н.А. Теоретические основы предварительного следствия. – М., 1971. С. 8

39. Ульянова Л.Т. Предмет доказывания и доказательства в уголовном процессе России. – М.: Издательский Дом «Городец», 2008. С. 22, 34.

40. Пашкевич П.Ф. Объективная истина в уголовном судопроизводстве. М., 1961. С. 23-24

41. Дорошков В.В. Объективная истина и формальная истина как разные формы одного явления // Библиотека криминалиста. Научный журнал. – 2012. – № 4. – С. 98.

42. Цой Б.А., Мелащенко А.А. Объективная истина как цель познания при доказывании в уголовном процессе // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – № 6. – часть 1. – 2018. – С. 154.

43. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Движение уголовного дела. / Под ред. д.ю.н., профессора М.Ч. Когамова и к.ю.н., доцента А.А. Касимова. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2013. – С. 25

44. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ.// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231/k14_231.htm

45. Ахпанов А.Н., Хан А.Л. О процессуальной форме отказа к началу досудебного расследования // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33183288&pos=6;-108#pos=6;-108

46. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П.А. Лупинская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2010. – С. 82.

47. Корнакова С.В. Логические основы уголовно-процессуального доказывания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Корнакова Светлана Викторовна. – Иркутск, 2008. – С. 17.

48. Карнеева Л.М. Привлечение к уголовной ответственности. Законность и обоснованность. – М.: Юридическая литература, 1971. – С. 115.

49. Хан В.В. Англо-американская типология уголовного досудебного производства: эволюция и современные тенденции развития. Монография. – Алматы: «TST Company», 2011. С. 150-151

50. Уголовный процесс Республики Казахстан (судебные стадии). – Алматы: Академия экономики и права. – 2011. – С. 7.

51. Корневский Ю.В. Проверка и оценка достоверности доказательств / Ю.В. Корневский / Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / Под ред. В.А. Власихина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 111.

52. Литовченко, Е.Б. Соотношение пределов доказывания на стадиях предварительного расследования и судебного разбирательства / Е.Б. Литовченко // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право», вып. 14. – 2008. – No 8. – С. 69-70.

53. Шейфер С.А. О понятии и цели доказывания в уголовном процессе / С.А. Шейфер // Государство и право. – 1996. – No 9. – С. 65; Пиюк А.В. Роль суда в собирании доказательств по уголовному делу на стадии предварительного расследования и при рассмотрении дела в суде первой инстанции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Пиюк Алексей Валерьевич. – Томск, 2004. – С. 7-8; Ларинков А.А. Теоретические и правоприменительные проблемы доказывания на стадии судебного разбирательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Ларинков Анатолий Александрович. – СПб., 2006. – С. 18-19; Васин В.В. Уголовно-

процессуальное познание судом первой инстанции обстоятельств уголовного дела: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Васин Вячеслав Викторович. – Томск, 2006. – С. 7-10; Плашевская А.А. Собираение судом доказательств при рассмотрении дела по первой инстанции в уголовном процессе России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Плашевская Анастасия Анатольевна. – Томск, 2006. – С. 13-15.

54. Будников В.Л. Субъекты обязанности доказывания в уголовном судопроизводстве / В.Л. Будников // Российская юстиция. – 2008. – No 5. – С. 27.

55. Лупинская П.А. Судебные решения: содержание и форма / П.А. Лупинская // Российская юстиция. – 2001. – No 11. – С. 58.

56. Григорьева Н. Принципы уголовного судопроизводства и доказательства / Н. Григорьева // Российская юстиция. – 1995. – No 8. – С. 40; Пашин С.А. Доказательства в российском уголовном процессе / С.А. Пашин // Состязательное правосудие: Труды научно-практических лабораторий. Вып. 1. Ч. 2. – М.: Международный комитет содействия правовой реформе. – М., 1996. – С. 21-27; Боруленков Ю.П. Понятие «пределы доказывания» должно соответствовать концепции состязательного судопроизводства / Ю.П. Боруленков // Вестник Академии Следственного комитета РФ. – 2014. – No 1. – С. 39-41; Пастухов П.С. Модернизация уголовно-процессуального доказывания в условиях информационного общества: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 / Пастухов Павел Сыроевич. – М., 2015. – С. 90-127; Брянская Е.В. Аргументирующая сила доказательств при рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции: монография / Е.В. Брянская. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2015. – С. 125-140; Доктринальная модель уголовно-процессуального доказательственного права Российской Федерации и комментарии к ней / под ред. А.С. Александрова. – М.: Юрлитинформ, 2015. – С. 27- 44.

57. ¹ Петрухин И.Л. Состязательность и правосудие (к 100-летию М.С. Строговича) / И.Л. Петрухин // Государство и право. – 1994. – No 10. – С. 130;

Россинский С.Б. О перспективах развития информационной теории уголовно-процессуальных доказательств (в связи с возможностью отхода от постулатов марксистско-ленинской философии) / С.Б. Россинский // Вестник Самарск. гос. ун-та. – 2014. – № 11-2 (122). – С. 73-81.

58. Петрухин И.Л. Теоретические основы реформы уголовного процесса в России / И.Л. Петрухин. – М.: «ТК Велби», 2004. – Ч. 1. – С. 124.

59. Немытина М.В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие / М.В. Немытина. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – С. 58.

60. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231#z2604>

61. Глебов, В.Г. Оценка доказательств в осуществлении судебных функций / В.Г. Глебов // Вестник Удмуртского университета. Правоведение. 1. – 2000. – № 6. – С. 43.

62. Григорьев, В.Н., Победкин, А.В. О методологии совершенствования доказательственного права / В.Н. Григорьев, А.В. Победкин // Государство и право. – 2003. – № 10. – С. 59-60.

63. Карякин, Е., Миронов, В. К вопросу о взаимосвязи достоверности с иными свойствами доказательств / Е. Карякин, В. Миронов // Уголовное право. – 2004. – № 3. – С. 85-86.

64. Хмыров, А.А. Уголовно-процессуальное доказывание и усмотрение суда / А.А. Хмыров // Сб. науч. и науч.-метод. трудов Северо-Кавказского филиала «Российская академия правосудия» (г. Краснодар). – Учёные записки. – Выпуск 3 (юбилейный). – В 2-х т.: Т.2. – Краснодар, 2006. – С. 155-156.

65. Смирнова, И.Г. К вопросу о месте суда в системе сдержек и противовесов и его значении в уголовном судопроизводстве / И.Г. Смирнова // Актуальные вопросы судебной реформы в уголовном судопроизводстве на современном этапе: Мат-лы круглого стола. – Вологда, 2012. – С. 121-128.

66. Корневский, Ю. Нужна ли суду истина? / Ю. Корневский // Российская юстиция. – 1994. – No 5. – С. 21.

67. Лупинская, П. Значение судебной практики для совершенствования доказательственной деятельности / П. Лупинская // Советская юстиция. – 1986. – No 18. – С. 9.

68. Манова Н.С., Пантелеева Е.В. О сущности процессуальных решений в уголовном судопроизводстве // Право: история и современность. – № 2(11). – 2020. – С. 105.

69. Беляев М.В. Судебные решения в уголовном процессе и их признаки // <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnye-resheniya-v-ugolovnom-protsesse-i-ih-priznaki/viewer>

